Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солуп 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 47 (15485) ◆ 1995 чылдың март 14, вторник ◆ Ат салган шагы 21.30. Садар өртээ 300 рубль.

ЧАСКЫ ТАРЫЛГАГА БЕЛЕН СЕН БЕ?

● Телефон-биле ●

Чоокта чаа Эрзин, Тес-Хем кожууннарның төлдеринге агроөулелтаур ажылдакчыларының хуралдары болуп эрткилээн. Ол хуралдарга часкы тарылгага белеткел ажылдарының канчаар чоруп турарын чугаалажыр, үрезин, техника санының амгы байдалын сайгарыр, шыңгыы чугааны чоруткан.

Ол хуралдарга Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының оралакчылары Анатолий Васильевич Бахвалов биле Валентин Васильевич Хангаев олар киржип, нитилзи-биле ол кожуннарда болгаш бүдүн республиканда көдээ ажыл-агыйның өскүнгү байдалынга доктаап, чүве чугаалааннар.

Бандал нарын, ылаңгыя часкы тарылгага белеткел ажылдарында шаптараазынныр бар болуп турар.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

ЧЫЛДЫҢ КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ, АЖЫЛДЫҢ ЧУГУЛА УГЛАНЫЫШКЫНЫ

Республика Чазааның хөй кижи киржикчилиг хуралы Кызыл хоорайга, март 10 болгаш 11 хүннеринде болуп эрткениниң кыска медээзин бистиң солунувустуң суббота номерингe дыңнаткан болгай. Ук хуралга эргкен чылын Чазактың ажылының дугайында отчетту болгаш Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың парламентиге болгаш чонга Айыткалын чугаалажын көргениниң түңнелдерин үндүрген. Ынчалза-даа парламент депутаттарының, күш-ажылчы коллективтериниң, чоннуң кинрген шүгүмчүлелдиг сагындырыгларын болгаш саналдарын чугаалажыр көөрү шыңгыы байдалга эрткен. Кирген санал бүрүзүн бир-ле дугаар ажылагыйжы, оот-бодун билчир бандалга чугаалашкан, оларны боттандырар тодаргай хемчеглерни ажылдап кылган. Кылыр ажылдарның даңзызын Чазак кежигүннерни хурал эгелээр мурнунда алган. Ынчалза-даа Ш. Д. Ооржактың кириллде чугаазы, а ооң соонда Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. Б. Салчактың илеткели (ону бөгүнгү солунда парлаан) айыткан улуг хемчээлдиг даңзыны база катап көөрүнче, оларны анализтээш, немелде чаа чүүлдерни кириринче угландырыпкан.

Президентиниң хуралды ажыткан чугаазының болгаш илеткелдиң соонда «Тыва алдын» деп алдын-тывыш бүдүрүлгезиниң чиңгине директору О. О. Бартан, Дээди Хуралдың комитет даргазы К. Д. Ондар, Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазы С. К. Долгар, Бии-Хем кожуун чагыргазының даргазы К. А. Маспык-оол олар санал берген. Оларның чугаалары кожууннарның айтырыларында, республиканың рынокче оруунга тыптып келген «кызыы» черлериниң дугайында болгулаан. Чугааларның хөй талалыг бооп турарын херечилеп турар чижектер хөй болган. — Бисте рынок деп чүве ам-даа чок-тур ийин, байдалды чидиглендирип турар бүгү чөрүлдээлер чогум-на харын оон үнүп турар, ынчангаш ам чүнүң дугайында чугаа кылза эки ирги? деп залдан чугаа дыңналырга, Шериг-оол Дизижикович аңаа мынчаар харыылаан: «Ийе, бисте рынок чок харын. Ынчалза-даа рынок тургустунар!».

Бо дээрге болур-чогуур угланыышкын, бистиң келир үевис ол, чазак кежигүннери болгаш чалаттырган кижилер ону удуртулга болдургаш, Чазактың төлевилелдерин шыңгыы чугаалашканы ол. Ажыл эдээн каш шактар иштинде кол угланыышкыннар — блоктар аайы-биле секцияларга үргүлчүлээн.

Ооң соонда республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельников нинти хуралга политиктиг айтырыглар талазы-биле кылган ажылдарның түңнелин хуралдың киржикчилеринге дыңнаткан. Республиканың политиктиг амыдыралының амгы айтырыглары болгаш перспективазын аңаа калбак кинрген, солун отчедунга ооң кол угланыышкыннарын доозазын кинрериниң аргазы берге болганын эскерип боор бис. Чугаалашкан өске-даа блоктарда айтырыгларны база. Тема бүрүзүнге аңгы бодамчалыг болгаш далаш чок чугаа кылыр болганда бистиң журналистеривис оларга база катап эглип келир апаар.

Чазак баштыңының оралакчызы В. Б. Кара-Сал бодунуң секциязының дааскаын езугаар, парламент депутаттарының Президентиниң Айыткалын, Чазактың отчедун сессияга чугаалажын турар үеде кинрген сагындырыгларын болгаш саналдарын канчаар боттандырарын секция кежигүннериниң көрүп турарын тодаргай чугаалаан. Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат чурттакчыларның саналдарының болгаш сагындырыгларының дугайында бодунуң удуртун турар секциязының ажылынга тодаргай чугаалаан.

Экономиктиг блок айтырыгларын чугаалажып көөр талазы-биле секцияның удуртукчузу В. Б. Салчактың дыңнадыы улуг идепкейни болдуруп, немелделерни, таңылбыларны, сагындырыгларны хөйнү кинрген. Бо блок айтырыгларны чугаалажып көөрүнге күрүнеиң Өнчү комитетиниң даргазы Н. А. Кадралиева, экономика сайыды А. Д. Бегзи, Монополияга удур политика талазы-биле РФ-тиң күрүне комитетиниң девискээр аайы-биле эргелелиниң начальниги Э. Х. Меңниг-оол, саң сайыды Г. А. Салчак, Инвестициялар болгаш сайгарлыкчыларга деткимче көргүзер талазы-биле комитеттиң даргазы В. И. Каң-оол, республиканың Үндүрүг инспекциязының начальниги Л. А. Мандан-Хорлуу, республиканың Национал банкызының даргазы Ю. П. Южаков, республиканың Статистика эргелелниң начальниги Г. М. Конев, буурап дүжер дугайында херектер талазы-биле Федералдыг эргелелдиң девискээр аайы-биле агентствозунуң директору В. Т. Ховалыг, үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа сайыды Н. Б. Дъяков, тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый сайыды В. А. Монгуш, Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы А. Т. Сотпа, Тыва Каайлы чериниң начальниги И. М. Сувандин, Чазак баштыңының оралакчызы Э. Х. Ооржак болгаш өскелер-даа санал берген.

Социал политика айтырыгларының блогунуң талазы-биле Чазак баштыңының оралакчызы Б. С. Шыырап чүве чугаалаан. Бо айтырыгларны чугаалажын көөрүнге кадык камгалал, эм-тан болгаш техниктиг хандырылга сайыды Б. К. Күдерек, өөредилге сайыды В. Б. Хөвеңмей, Әртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы Л. Х. Тас-оол, Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамының сайыды Ч. С. Монгуш, чоннуң социал камгалал сайыды Д.-С. Б. Яндак олар санал берген.

Үре-түңнелдиг чугаалажыышкын болган бо хуралдың түңнелин Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак үндүрген.

— Аныткан хемчеглерин боттандырар дээш ажылдаары арткан-дыр — деп, ол чугаалаан. — Бо ажылдарны бүдүн чыл дургузунда күүседир чүве болганда, ону күүсеткениниң дугайын Чазак база катап илеткээр апаар, ооң политиктиг, экономиктиг, социал байдалдыг бооп турарының ужуру ында, ынчангаш оларны күүседириниң эки бодаан механизми турда, оларны амыдыралга боттандырарын эки организастаар болза, олар бистиң республиканың күүсекчи эрге-чагыргаларының ажылдакчыларының стол кырынга салып алгаш, көрүп ажылдаары календары апаар-дыр — деп, Шериг-оол Дизижикович уламчылаан.

Яамыларга болгаш ведомстволарга, чер-черде чагырга черлеринге бо ажылдарны бодамчалыг өөренип көөрүп, айыткан хемчеглерге анализти кылырын соңгаарладыышкын чокка эгелээри чугула деп, Президент демдеглээн. Хүлээп алган бо шинитпирлерни чоннуң хуралдарына, күш-ажылчы коллективтерге, өөредилге черлеринге барып таныштырар ажылчын бөлүктерни тургузар. Бо ажылдарны апрель 1-ге чедир күүседир апаар. Республиканың массалыг информация чепсектери бо ажылдарга эң идепкейлиг киржин, Чазактың айыткан хемчеглерин күүседиринге контрольду боттарынга алыр дээрзинге бүүрелиг Президент илергейлээн.

— Бо хемчеглер болза республиканың экономиказын быжыглаарынче, экономиканы рынокче шинитпирлни-биле кириринче угланган, ооң ыяап-ла сагыыр негелдези — акшаны ажыл-агыйның субъект бүрүзү боду ажылдап алыры, бюджет акшаландырыышкынының субъект бүрүзү боду ажылдап алыры болур. Бо дээрге тергинин чугула, чүге дизе республика бөгүнден эгелээш онза бюджетче шилчээн... Японияже чорааш келгеним соонда, бүгү кожууннарга баарын кызыдар мен. Кандыг-даа деңнелдиң чагыргаларының удуртукчуларынга, кандыг-даа деңнелдиң яамыларының удуртукчуларынга оларның «дайынчы аргалыын», бөгүн кады хүлээп алганывыс шинитпирлерге үндезилээш, бот-тускайлаң амыдырап шыдаарының байдалын бүгү талалыг хынаар бис.

Ш. Д. Ооржак чер-чер чагыргаларының барык шупту удуртукчулары-биле хууда ужуражып чугаалашканы дыңнаткан. Ол чугаалар ажык-даа бол, бөдүүн эвес бооп турган. Ынчалза-даа ооң түңнели чаңгыс — туржур, күүседир апаар, чүге дизе команда нинтизи-биле аныяк болгаш күштүг. Республиканың Президентизи онзагай кичээнгейни чагыргалар даргаларының дайынчы дузалакчыларының, оларның оралакчыларының ролюн бедиде барып «алдын ортузу» деп болур шак ындыг модели, бот-башкарылганың эң кыдыкы модельдериниң аразында чыдар ындыг модели шилиттинип алдынар боор.

Нинтилелде эмин эрттир политикажыктан байдал амдаа хевээр болгаш күрүне тургузуунуң айтырыгларын шинитпирлээринге ындыг туруш база олчаан деп чүвени чөвүлел хурал бадыткаан. Ынчангаш бүгү деңнелдерге күрүнени эргелеп башкарарынга саналдар турар формулалары чаңгыс түңнелге кээринче чыгап турар — чүртта чурттап турар бүгү улустарны идеологтуг чаңгыс лозуң-биле, ооң иштинде эки-ле чажыртынмаан профашисчи лозуң-биле каттыштырары.

Тус черниң бот-башкарылгазының айтырыгларынга бис Россияны нинтизи-биле бир базым мурнап турар бис. Ынчалзажок бо чылын бис ооң моделин чедир ажылдап кылырын оода чадаарда бөдүүн кезээнге доозар ужурлуг бис. Күрүне Думазынга сайгарып чугаалажып көөрүбиле кинртинген бүгү үш деңнелдериниң эрге-чагырга органнарының дугайында хоойлу төлевилелин ыяк сайгарып көөрү чугула. Оортан эң чөптүг кезиин алыр херек. Тыва күрүненің тус чер бот-башкарылгазының дээштиг системазы турган төөгүзүнче база катап эглип көөр херек. Ону барымдаалап туруп тус чер бот-башкарылгазының дугайында бистиң республика хоойлузун немээри болгаш эрге-чагырганың төлээлелге органнарының дугайында хоойлуну хүлээп алыр херек. Бо чылда чаа төлээлелге органнарынга соңгулдаларны база эрттирери күзенчиг.

Тус чер чагыргаларының, чүнүң-даа мурнунда көөрүннарның бот-тускайлаңын, өскээр чугаалаар болза, хамаарылга чогун көдүрер дугайында бодап көөр ужурлуг бис. Демократтыг күрүненің амгы үедеги концепциязы тус черниң бот-башкарылгазы күрүненің ыйыышкынындан идегелдиг камгаланыр шыдаар ужурлуун көрүп турар. Ындыг болганда күрүне эрге-чагыргазы Россияның моделин өзугаар девискээрниң (республиканың, крайның, областың) деңнелинге төнүп турар болур-дур. Оон ыңай тус черниң бот-башкарылгазы эгелээр.

Бистиң эрге-чагырганың федералдыг органнар-биле хамаарылгаларывыс идеологтуг болгаш информация демиселиниң үүлү бооп турарын утпас ужурлуг бис. Бир эвес бис, эрге-чагырганың бүгү адырлары, ооң иштинде массалыг информацияның чепсектери, бистиң республиканың дугайында хоп-меге медээлерге удур демниг хөделбес болзувусса, чүү-даа бүтпес. Президентиге болгаш Чазакка хамаарыштыр алыр болза, мен чоокку үеде чамдык чөвүлекчилерим болгаш Чазак кежигүннери-биле кады кожа республикаларга болгаш девискээрлерге чедип, оларның чурттакчыларын бистиң республиканың амыдыралы-биле таныштырар сорулгалыг мен. Оон аңгыда бис Красноярск крайның мурнуу чүгүнде, Алтайда болгаш Моолда тываларның этниктиг бөлүктер бооп чурттап турар черлеринге барыксап турар бис. Россияның информация албаннары-биле харылзааларны быжыглаары-биле Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның парлалга албанын кадрлар-биле база оргтехника-биле быжыглаары эргежок чугула.

Республикада быжыг туруштуг байдалды камгалап арттырарынга хөй-нинти-политиктиг шимчээшкиннер болгаш партиялар улуг рольду ойнаар. Оларның-биле бис республиканың хөй-нинти-политиктиг партияларының болгаш шимчээшкиннериниң колдуг хөй кезииниң ат салганы хөй-нинти чөпшээрежилге дугайында Керээге дүүштүр Президентиниң чонга болгаш Дээди Хуралга Айыткалын боттандырар талазы-биле планны дугуржуп чугаалажыр сорулгалыг бис.

Политиктиг быжыг туруштуг байдал — экономиктиг реформаларны боттандырарының кол негелдези деп чүве бүгүдеге билдингир. Экономиктиг реформаларның кол үндезин айтырыларынга кысказы-биле доктаайн, чүге дээрге ол бо хуралдың тускай чугаалажып турар үүлү ол болгай.

Экономика талазы-биле 1995 чылда бистиң хөделиишкинеривис эрткен чылдың апрель-май айларда ажылдап кылдынган экономиктиг реформаның идеологиязы-биле база республика бюджединиң байдалы-биле тодараттынар. Бюджетте боттарывыстың орулгаларывыстың деңнелин сөөлгү ийи чылда 10 хуудан 18 хуу чедир көдүрүп шыдаан бис. Мындыг көдүрүүшкүн уламчылаар боор деп идеген тур мен. Ынчаарга Россия бюджеттиң федерализминче шилчип, трансферт моделинче болгаш девискээрлерниң эргелеп башкарылгазының бүгү деңнелдериниң бот-тускайлаң болурунче кирип турар. Ынчангаш Тыва Республиканың 1995 чылда бюджеди кончуг нарын болгаш берге болур деп чүве шуут илдең.

А ол чүл дээрге: **Бирээде,** бис боттарывыстың күжүвүске даянып, бүгү деңнелдериниң бюджеттериниң орулгалыг кезээн немештириниң бүгү-ле болдунуп болур аргаларын ең долу ажыглаар ужурлуг бис, Ол дээрге чүнүң-даа мурнунда үндүрүглер-дир, ооң иштинде продукцияның боду-биле төлээрин кииришпирбишаан, тус чер үндүрүглери-дир. Ол дээрге янзы-бүрү хевирниң чыылдалары, каайлылары болгаш өскелер-даа, адактың соонда күрүненің акциялары бар өнчүнүң үлүүнге дивиденділер-дир (орулгалар);

Иинде, бюджет акшахөреңгилерин азы ооң чарыгдал кезээн ең дээштиг, ажыктыг чарыгдаарының оруктарын идепкейлиг дилээр херек. Ону чедип алыры-биле бюджет акшаландырыышкынының ажыглалынга шыңгыы контрольду турузар херек. Чарыгдалдарның кол-кол кезектеринге ай санында кызыгаарлаашкынны хандырар. Болдунар бүгү черлерге эргелеп башкарылга аппарадын тударын чиигедириниң хемчеглерин алыр. Казначействоның болгаш Санажылга палатазының тургустунулгазын шалыпкын доозар херек.

Үште, акшаландырыышкынның үнер дөстери-биле бүгү талалыг үндезилеттиниппарымдаалаттынган болгаш хандыртынган үүгле шак ындыг программаларны база хемчеглерни ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр ужурлуг бис.

Бистиң экономиктиг политикавыстың **бир ең кол** угланыышкыны инвестицияларның турум, быжыг апаары болгаш моон соондагы доктаамал өзүлдези болур. Ол сорулганы боттандырары-биле бүгү-ле күженнишкиннерни дараазында үүлдерже угландырары эргежок чугула:

эрге-хоойлу баазазындан хамаарыштыр таарымчалыг инвестиция байдалын тургузар;

коммерция банкыларының капиталын, хуу, тус черниңдаа, российжи-даа болгаш даштыкы инвесторларныңдаа акша-хөреңгизин кириштирип, хаара тудар;

кол акша-хөреңгилерни реновастаарынга (катап чаартыры) амортизация санаашкынларын, ооң-биле кады күрүнеге хамааржыр эт-хөреңгиниң үлүүнден кирген дивиденділерни (орулга) болгаш күрүне эт-хөреңгизин арендалаанындан кирген акша-хөреңгини долузу-биле ажыглаар;

хөй-нинти болгаш бюджеттен дашкаар фондуларның хостуг акша-хөреңгизин мөөңнээр;

федералдыг программаларга ең-не идепкейлиг киржир;

үнелиг саазыннар рыногун хөгжүдер;

бүгү инвестия үндезиннериниң акша-хөреңгилериниң ажыглалының чурумун сайзырацгайыдар, экономиканың «өзүлде точкаларының» аайы-биле оларны баштай кааа кириштирерин ылавылап тодарадыр.

Эт-хөреңгини эде чаартырының талазы-биле ажылды уламчылаары болгаш ханыладыры, шыңгыы демонополизация политиказын чорудары, биче болгаш ортумак бизнестиң хөгжүлдезиниң күсели-биле конкурентилиг байдалды тургузарын дүргедедири **ийиги** кол угланыышкын бооп турар. Хамыктың мурнунда өнчү-хөреңгин деңнелдер аайы-биле акшаландырарының болгаш тударының аргаларын өөренип көрүп, ооң аңгылаашкынын чорудары эргежок чугула.

Бистиң экономиктиг политикавыстың **үшкү кол** угланыышкыны өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелериби-биле ажыл болур.

Шилилгениң, бөктааашкынның дузазы-биле хоочура доктаамал кыралыг бүдүрүлге черлерин тодарадыр болгаш оларга банкротство хемчеглерин онаар херек. Амыдырал-чуртталга хандырылгазының адырларының тикавыстың **бир ең кол** угланыышкыны инвестицияларның турум, быжыг апаары болгаш моон соондагы доктаамал өзүлдези болур. Ол сорулганы боттандырары-биле бүгү-ле күженнишкиннерни дараазында үүлдерже угландырары эргежок чугула:

эрге-хоойлу баазазындан хамаарыштыр таарымчалыг инвестиция байдалын тургузар;

коммерция банкыларының капиталын, хуу, тус черниңдаа, российжи-даа болгаш даштыкы инвесторларныңдаа акша-хөреңгизин кириштирип, хаара тудар;

кол акша-хөреңгилерни реновастаарынга (катап чаартыры) амортизация санаашкынларын, ооң-биле кады күрүнеге хамааржыр эт-хөреңгиниң үлүүнден кирген дивиденділерни (орулга) болгаш күрүне эт-хөреңгизин арендалаанындан кирген акша-хөреңгини долузу-биле ажыглаар;

хөй-нинти болгаш бюджеттен дашкаар фондуларның хостуг акша-хөреңгизин мөөңнээр;

федералдыг программаларга ең-не идепкейлиг киржир;

үнелиг саазыннар рыногун хөгжүдер;

бүгү инвестия үндезиннериниң акша-хөреңгилериниң ажыглалының чурумун сайзырацгайыдар, экономиканың «өзүлде точкаларының» аайы-биле оларны баштай кааа кириштирерин ылавылап тодарадыр.

Эт-хөреңгини эде чаартырының талазы-биле ажылды уламчылаары болгаш ханыладыры, шыңгыы демонополизация политиказын чорудары, биче болгаш ортумак бизнестиң хөгжүлдезиниң күсели-биле конкурентилиг байдалды тургузарын дүргедедири **ийиги** кол угланыышкын бооп турар. Хамыктың мурнунда өнчү-хөреңгин деңнелдер аайы-биле акшаландырарының болгаш тударының аргаларын өөренип көрүп, ооң аңгылаашкынын чорудары эргежок чугула.

Бистиң экономиктиг политикавыстың **үшкү кол** угланыышкыны өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелериби-биле ажыл болур.

Шилилгениң, бөктааашкынның дузазы-биле хоочура доктаамал кыралыг бүдүрүлге черлерин тодарадыр болгаш оларга банкротство хемчеглерин онаар херек. Амыдырал-чуртталга хандырылгазының адырларының ең кошкак бүдүрүлге черлерин казна (чаңгыс аай) бүдүрүлгелерже шилчидири эргежок чугула. Оларга шыңгыы күрүне контролюн тургузар. Күрүнеге хамааржыр акциялар болүктерин дамчыштыр хуужуттунган бүдүрүлгелерге салдарлыг боорун күштелдирер. Тус чер байдалдарын өөренип көрүп, инвестициялыг хуужудулга дугайында чаа дүрүмну ажылдап кылыр херек.

Бистиң үлетпүрүвүстүң үндезини бооп турар элээн каш бүдүрүлге черлериниң салымчолунуң дугайында айтырыг чидини-биле тургустунуп турар. Ол болза даг-дүгү болгаш кобальт комбинаттары, хөй кежиндер тоннар бүдүрер фабрика, чиик, ыяш болбаазырадыр болгаш түс чер үлетпүрүнүң бүдүрүлгелеридир. Оларның хөгжүлдезиниң кол угланыышкынларын каттышкан күштер-биле ажылдап кылып, продукциязын сайгарарынга деткимче көргүзер болгаш оларның хуужудулгазының дугайында айтырыгны шинитпирлээр ужурлуг бис.

Дөртү кол угланыышкын — чер реформазын чорудары болгаш колхоз база совхозтарны эде организастаары. Сөөлгү чылдарда оларның саң-хөө байдалы көдээ ажыл-агыйның нинти секторун ханызы-биле эде чаартырындан чайлап шыдаваазывысты бадыткап турар — ынчанмас болзз, дыка хөй ажыл-агыларның долу буураашкыны азы хоозураашкыны чайлаш чок. АУК-түң эргелеп-башкарылгазының бүгү деңнелдериниң удуртукчуларының бооп болур айыыл-халапты чедир угаап-билбейн турары байдалды үүгле улам баксырадып турар. Ынчангаш Президент болгаш Чазак эң шинитпирлиг хемчеглерни шыңгыызы-биле боттандырар сорулгалыг, эки, доктаамал ажылдап турар ажыл-агыларга ол хамаарышпас деп кажан-даа онзалап айтып келген болгаш онзалап айтыпдаа тур мен.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин эде чаартыры күрүне деткимчезиниң хемчеглерин боттандырары-биле кадычоруттунар ужурлуг, оларның аразында кол чер лизингиге, маркетингиге болгаш агробизнестиң хөгжүлдезинге онаажыр.

Айтырыгларның бешки

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылдың март 10-да хөй кижи киржикчилиг хуралынга

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ эге сөзү

Чазактың хөй киржикчилиг хуралының хүндүлүг киржикчилери!

Бөгүн бис Президентиниң чонга болгаш Дээди Хуралга Айыткалын болгаш Чазактың Отчедун республиканың хоорайларына болгаш кожууннарына база Дээди Хуралдың III сессиязынга чугаалажыр көргениниң түңнелдеринге хамаарыштыр түңнел хуралды эрттирип турар-дыр бис. Бистиң сорулгавыс болза 1994 чылдың түңнелдерин барымдаалап тургаш, экономиктиг реформаларны боттандырарының талазы-биле немелде хемчеглерни ажылдап кылыры болгаш чугаалажыр көөрү бооп турар.

Дээди Хуралдың III сессиязында мээң чугаалааным чүүлдерни билир силер, Каптаптавас мен. Экономиктиг сорулгаларга хамаарыштыр силерниң мурнуларга Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. Б. Салчак чүве чугаалаар, Ооң илеткелинге Президентиниң Айыткалын болгаш Чазактың Отчедун чугаалажыр көргениниң түңнелдери-биле экономика талазы-биле хемчеглер кирер. Ол хемчеглер аңгы-аңгы деңнелдерлиг: федералдыг база республика чергелиг. азы бистиң республиканың Чазааның, кожууннар, сумулар аайы-биле деңнелдиг болур деп чүвени демдеглексеп тур мен. Эрге-чагырганың деңнел бүрүзү боттарының бүрүн эргелериниң аайы-биле ажыл дээш харыылаар апаар. **Ол дээрге бир дугаар чүүл-дүр.**

Ийиде, 1995 чылдың бюджеди, канчаар-даа көөр болза, дыка чидиг, нарын байдалдыг болур хире. Бо талазы-биле онзагай идегел салган херээ чок. Ынчангаш амдан эгелээш колдады көөр чүүлдерни тодарадыры болгаш тодаргай ажыл-херектерни эгелээри эргежок чугула.

Үште, Хуралдың киржикчилеринге ажыл-херекчи байдалды тургузары чугула, билдингир чүүлдерни катаптап турган херээ чок. Чон бодунуң санал-оналын чугаалаан болгай, биске Чазакка болгаш Президентиге негелделерин салган. Бистиң херээвис — оларның тургускан сорулгаларын канчаар боттандырарын шинитпирлээри-дир.

Дээди Хуралдың III сессиязында депутаттар Президентиниң Айыткалынга болгаш Чазактың Отчедунга хамаарыштыр саналдарын берген. Оларны бис кичээнгейлиг өөренип көөрүнге база Дээди Хурал-биле кады хоойлу чогаадып тургузар ажылдың чаңгыс аай планын ажылдап кылырынга белен бис, Ындыг чорук ниити ажыл-херекке чүгле дузалаар. Россия биле Тываның күрүне эрге-чагырга органнарының аразынга бүрүн эргелерни болгаш хүлээлгелерни бот-боттарының аразынга хуваажырының болгаш аңгылаарының дугайында Керээниң төлевилелин дугуржурунга күженнишкиннерни дүүштүрериниң талазы-биле депутаттарның саналдарын өөренип көрген бис. Бо херекке депутаттар болдунар аргазыбиле киришсин. А ынчаарга Россия Федерациязының болгаш ооң субъектилериниң аразында күрүне эрге-чагыргазының органнарының аразында бүрүн эргелерни бот-боттарының аразынга хуваажырының болгаш аңгылаарының федералдыг эрге-хоойлу баазазы чок-даа болза, ону кылыр апаар. Бис моон ыңай манап шыдавас бис, бо чылдала Россия биле Тываның аразында Керээге ат салыр ужурлуг бис. Чугаа болза Федерацияның составынга бистиң республиканың туружунуң дугайында бооп турар.

Ооң-биле чергелештир Росия Федерациязы биле Тыва Республиканың Конституцияларының аразында карышкактарны ажып эртер талазы-биле ажыл база чоруттунар ужурлуг. Маңаа Россия биле Тываның Конституцияларының аразында карышкактарны ажып эртер талазы-биле чазак комиссиязының, Дээди Хуралдың ролю улуг. Бүрүн эрг

Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылдың март 10-да хөй кижи киржикчилиг хуралынга ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ эге сөзү

(Төнчүзү. Эгезн 1-ги арында).

улуг бөлүү — рынок инфраструктуразының моон соңгаргы хөгжүлдези. Бо адырда тодаргай бурунгаарлаашкыннар бар болбайн аан, ынчалза-даа күзәнивис түннелдерни ам дәәрезинде чедип албаан бис. Ынчангаш Чазак 1995 чылда шиитпирләәр ужурлуг айтырыгларның санында инвестиция компаниязы, «Инженерингчеткенчи» кол төвү дәән ышкаш амгы үеде бар турүзуулларның ажыл-чорудулгазын экижидерин азы ндепкейжидерин лизингини хөгжүдерин, Инвестиция банкызын, траст компаниязын, маркетинг албаннарын вексель-учет бажыңнарыбиле сән-хөө-улетпүр бөлүктерин, чүрттүн улуг хоорайларынга, ыланғыа Сибирьге, мөөннеп садар аш-чем рынноктарын, садыг бажыңнарын турүзуларынга деткимче коргузерин, республика дезис әәринге оффшор (хостуг экономикалыг) зонаны тудуу ыының дугайында а тырыгны шиитпирләәрин киришт ир көрүп турар.

Онза бюджеттин байдалдарында амыдыран-чурттан артарынга болгаш рынок реформаларын уламчылаарынга биске эргелеп-башкарылганың республика эвенозунун ажылының үреттүннелдиг чоруун бедидери эргежок чугула. Чазак структураларын эде чаартырын, уламчылаар, эргелеп-башкарылга аппарадын тударынга чарыгдалдарны әвәжедиринин күрлавырларын дилеп тывар бис.

Күүсекчи эрге-чагырганын төп звеноунга эткен чылы эде организастаашкынның соонда штаттарны моон соңгаар кызырарының аргалары колдуунда-ла долузу-биле ажыглаттынган. Республикадан янзы-бүрү ведомстволарның болгаш конторларының көвүдәәни силерни-даа, бо хуралдың хүндүлүг киржикчилерин, бистің хамаатыларывысты-даа өскәәр биле бербезин күзәәр-дир мен. Оларның хөй кезии — федерация чагыргалыг. Бистің республика яамыларывыс, комитеттеривис болгаш ведомстволарывыс колдуунда республика хөгжүлдезинин негелделери-биле дүгжүп турар болгаш шуптузу эргежок чугула.

Эргелеп-башкарылга аппаратының чарыгдалдарын кудулдырының гурлавырларын Чазактың структурازын кайы-хамаанчок бөдүүнчүдериндеи азы оон штаттарын ажыл чоктар отрядын ковүдәдири-биле кызырарындан дилеәр әвес, а ажылдакчыларын ажыл стажын болгаш билиг-мергежилиниң деңнелин өөренип көрүп, күүсеттинген ажылдың хемчәәлин база шынарын барымдаалап ажыл төлевирин ангылап ылгаарын доктаадмырындан диләәри чугула деп болап турар мен. Дужуметтерге хамаарыштыр шүүмүүлелдер әвәәш әвес дәәрзин билир силер. Аңаа хамаарыштыр моны чугаалаар болай-дыр мен: шүүмүүлел турр, мону ооданы чугула, дужуметтер шуптузуда дөмей әвес-ле болгай. Бажы каткан бюроратчаан дужуметтерден алырлып, ак сеткилдиг болгаш бедик мергежилдиг специалистерни деткиир, оларның дәәш харысалганы доттуг кижилерге дорту-биле онаарынга салган бис. Бистің хуралывыстың чурумунун моон мурнунда чылларда турганындан әдәән өске болганының-даа чогум-на ужуру ол.

Кол илеткел соонда дүүшке чедир үе оон кол чүүлдериниң талазы биле инити сайгарылга чугаага тускайлаттынган. Дүүш соонда — секциялар аайы-биле ажыл, аңаа сайыт, күрүне комитетинин удуртукчузу бүрүзү силерниң мурнунарга адыр аайы-биле чыл программазын камгалаар. Чамдык чүүлдерни силерниң деткивейн, батылавайн баарынар магатчок. Ынчалза-даа силерниң шүүмүүлелдериңерни ажыл эткен чүүлдерниң күүсеттеан дәән сайыт бир чыл эткенде болу хуузунда дорт харылаар. Байдалдың чарыны ону негеп келген. Чажырын кайчаар, мынчага чедир күүсекчи сагылга-чурумунун төпейн турары дыка хөй таварылгаларда тиилелгелиг дынадыглар алаанга тодаргай таттарның шүүмүүлелдериниң болгаш саналдарының талазы-биле, экономиканы чогумчуда-рының талазы-биле немелде хемчеглер планының талазы-биле секциялар удуртукчулары чугаалажылгаларының түннелдериниң тугайында дынадыглаарны кылырлар.

Түннел хуралдың ынтыг хевирин киирип тура, бис бала бир өске сорулганы — республикага эн чугула документиниң ажылдан кылырынга ужур эдертинишкинин болдурбас, ону демократыдаанының болур-ла чогуур хемчәәлин чедип аар сорулганы салган турган бис. Шак ынтыг чурум-биле хүдәәп алынган ыла программаазынга силерниң бүгү талалыг деткимченер магадыладтынган дәәзинге идеген турар бис. Чүге дәәрге силерниң кижи бүрүзү ол дәәш батылаан болганда, харысалганын чамдык кезиин болунга алганы ол ышкажыл.

Задга олурун турардан шуптузу — чангыс команда дәәзинге идеген тур мен. Республиканың күүсекчи эрге-чагырганың болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамызы «Чуртталга» деп программаның төлевилелин ажылдан кылган, ону Чазак бирги номчулгазынга чугаалажып көрген. Ону түннел үндүрүп, саналдар киирери-биле кожууннар чагырганарынче чоруктан. Чоокку үеде бо программаже катап эглип, ону хүдәәп алырын дүргедедир херек. Амгы үеде күрүнеде чурттаар оран-бажыңны хөлөс тудуп бәәр хөрөнги чок. Турүстунуп келген байдалды б рымдаалаш. бо айтырыгны шиитпирләәринге чоннун акша-хөрөнгизин хаара тудар, чонга чәәли-сан-хөө деткимчезин көргүзер, чер участоктарын, ыяш белеткәәр черлерни үзүп бәәриниң айтырыгларын программада көрген. Чуртталга сертификаттарын саарылгаже киирерин көрүп турар. Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамызы чуртталга тудуун чорудар талазы-биле сан-хөө-үлетпүр бөлүүн турүзаарын бодап турар. Бо бөлүкке ыяш белеткәәр болгаш болбаазыдадыр бүдүрүлгелер, туйбу заводтары, ЧКА-ның заводтары, тудуг организациялары, банкылар кирип болур. Акшаландырыышкынның үндезини кылдыр чоннуң акша-хөрөнгизин, бо бүдүрүлгелерниң чуда саарылга хөрөнгилерин, банкыларның чәәлилерин ажыглап болур.

Чазактың ажыл-чорудулгазының чугула угланыышкыннарының бирәәзи сан-хөө-бюджет политиказы болур. РФ-тің Сан яамызынга, Күрүне Думазынга бюджеттин баш удур санаан көргүзүүлерин болгаш трансферт хемчәәлдерин камгаларының аңгыда, бюджеттің орулга кезәән өстүрериниң болгаш хөрөнгиниң шын, ажыктыг ажыглаарының курлавырларын дилеп тыварының хемчеглерин боттандырган. Бо талазы-биле Чазактың ажыл-чорудулгазының угланыышкыннарын республиканың Дәәди Хуралынга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың илеткелинде тодаргай айыткан. Чогуур яамылар болгаш ведомстволар оларны боттандырар, ылаңгыя бүгү юридиктиг черлерни болгаш хуу кижилерни реестрже долу хаара тудар, үндүүрлериң натура хевирин киирер талазы-биле ажылдарның механизмин ажылдан кылыр апаар. Немелде хөрөнгини тыварының бир улуг хемчәә болза, республикага облигация чәәлизин турүзарын бүрүткәәри болур. Баш удур санаанын өзугаар алырга, оон алыр арыг орулга 10 млрд. рубль чедер.

Сан-хөө айтырыгларын чогумчударынга республиканың банкылары боттарының ролюн күштелдирер ужурлуг. Тыва Республиканың Национал банкызы чамдык коммерция банкыларының байдалын хынап көргеш, оларның четкизин республикага калбартыр ужурлуг. Агроүлетпүр банкының барык бууран дүшкени улуг дүвүрелди болдуруп турар. Банкының корреспондент агар санында акша чок бооп турарындан санажылга операцияларын кылбайн турар. Төпчүткен чәәли курлавырлары дәәш национал банкыга төләәри, хуусаазын әрттирген өрези 1995 чылдың март 1-де байдал-биле 69,5 млрд. рубль бооп турар. Дыка хөй бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери, арат (тараачын) ажыл-агыйлары боттарының агар саннарында акшазы бар-даа болза, ол салбырдан акша алыр эргазы чок бооп турар. Казначействонун салбырларын кожууннарга ажыткаш, бюджет хөрөнгилериниң операцияларын оларны дамчыштыр чорудары чугула. Кожууннар чагыргалары — бажыңнарны тып бергеш, аңаа ажылдаар кижилерни шилип алыр ужурлуг. Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызы Казначействонун Москва болгаш кожууннар-биле харылзажырынга харылзаа каналын турүзүп бәәр. Республиканың Инвестиция банкызын ажыдар дугайында айтырыгны дүрген шиитпирләәш, устав өзугаар хөрөнги кылдыр алдын күрлавырын ажыглаары чугула. Республиканың девискәәринге Россияның болгаш даштыкының улуг-улуг банкыларының салбырларын ажыдарын деткиир, ылаңгыя валюта операциялары чорудар чөпшәәрелдиг черлерни хаара тудар.

Санажылгаларны кылбайн турары нарын айтырыг бооп турар. Банкылар, Казначейство болгаш Сан яамызы санажылгалар системазын сайзырангайжыдар талазы-биле Санкт-Петербургтун болгаш өске-даа регионнарның дуржулгазын өөренип көөрү чугула. Удурдедир санажылгаларда кризисти чайладыры-биле Россияның Сан яамызының казначей хүләәлгелерин ажыглаарын көрүп турар. Ону бүдүрүлгелериниң бюджетке өрелерин дуглаарынга, бүдүрүлгелер аразында санажылгаларны чорударынга, бүдүрүлгелериниң болгаш бюджеттің аразында өрелерни дуглаарынга ажыглаары чугула.

Экономика реформазын боттандырын турарының байдалы чүү көргүзүп турарыл дизе, экономикага күрүне башкарылгазын хандыары чугула, бүдүрүлгелериниң сан-хөө байдалы дәәш, оларның өнчүлерин камгалаар болгаш шын ажыглаары дәәш, күрүне бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының хөй-ыыннарының бедидерин негеп турар. Оон башка күрүне болгаш муниципалитет өнчүлерин кайы-хамаанчок чарыгдаар, бүдүрүлге болгаш ачыдуза хемчәәлдери кызырылганда өртектерни болгаш тарифтерни үндезин чокка улгаттырар чоруктар көстүп турар. Шалын төлевириниң хемчәәлдери кылган ажылдың түннелдери-биле дүүшпейн турар. Чамдык бүдүрүлгелер болгаш албан черлери рынокка боттарының монополист байдалдарын ажыглап, күш-ажыл төлевириниң хемчәәлдерин үндезин чокка өстүрүп турар, ол хирезинде олар карылгалыг ажылдап турар.

Күрүненин өнчү комитеди болгаш адырлар аайы-биле яамылар күрүне бүдүрүлгелеринге болгаш өнчүте эргелеп-башкарылга механизмин акционерлиг ниитилелдерни дамчыштыр чорударын көрүп турар. Ындыг янзылыг хемчеглерни кожууннар болгаш хоорайлар деңнелинге чорудары эргежок чугула.

Амгы үеде адырлар аайы-биле яамылар бүдүрүлгелерге реформалар чорударынга, оларны хуужуд рынга хамаарыштыр барык киришпейн турар. Ындыг яамыларның ролюн бедилер сорулга-биле күрүненин Өнчү комитединин эрге-хүләәлгелерин эде көөр апаар. Бүдүрүлгелериниң буурап дужер талазы-биле эргелелиниң, яамыларның эрге-хүләәлгелерин база эде көөр.

(Төнчүзү 3-кү арында).

1995 чылда республиканың экономиказын быжыглап турүзар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. Б. САЛЧАКТЫҢ илеткели

Хүндүлүг Президент!

Хүндүлүг чазак кежигүннери болгаш чалаттырганыр!

1994 чылда Чазактың кылып келген ажыл-чорудулгазы болгаш оон ажылының кол-кол түннелдери Тыва Республиканың Дәәди Хуралынга, кожууннарга, хоорайларга болгаш сумуларга, республиканың бүдүрүлге, албан организация черлериниң коллективтеринге сайгарып чугаалашканы Отчетта тодаргайы-биле көргүстүнген. Отчетту чугаалажып көрүп турган үеде кирген саналдарны, шүүмүүлелдиг санал-онаалдарны Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязы, министерстволар болгаш ведомстволар анализтеп көрген болгаш ниитилештирип түннеән. Аңаа үндезиләәш экономикада турүстунуп кәәп турар таарымча чок чүүлдерни уэуткаарынче, иштики курлавырларның күсели-биле бюджетке киирер немелде курлавырларны дилеп тыварынче, а кедизинде барып амгы үениң кол сорулгазы болур экономиканы быжыглап турүзарынче угланган немелде хемчеглерни ажылдап кылган. 1995 чылдың немелде хемчеглерин ажылдап кылып турган, бистер амгы үеде боттанып өгәләән экономиктиг реформаларны, республиканың тускай сорулгалыг адырлар программаларын күүседириниң талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглерни бүгү талалыг өөренип көрген бис. Ынчангаш саналдап киирип турар хемчеглер болза, моон мурнунда бистің чуртта болгаш республикада байдалдарны өөренип көрүп турган хүләәп алгылаан шиитпирлеривистің немелдези болур.

Кол-кол угланыышкыннар талазы-биле Чазактың бо чылгы сорулгалары Отчетта чугаалажып көрүп турган үеде Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың Дәәди Хуралга кылган илеткелинде айытынган. Ук сорулгалар силерге чугаалажып көрүү-биле киирип келген бо хемчеглеривистің үндезини болур. Бистің сорулгавыс — ол сорулгаларны боттандырарының механизмин дилеп тывары, оларны күүседириниң талазы-биле Чазактың кандыг янзылыг ажылдап хөделириниң программазын тодарадып алыры болур. Ажылдап кылдынган хемчеглерниң дәңзызы силерде бәр болганда, кол-кол угланыышкыннарга доктаап көрейн

Немелде хемчеглерниң утка-сорулгаларын тодарадып чугаалаар бетинде, чуртта турүстунуп келген экономиктиг байдалче силерниң кичәәнгейиннери угландырза чугула боор деп болап тур мен. Чүге дәәрге бистің экономикавыстың байдалы, хүләәп ап турар шиитпирлеривистің күүседези оон кол хамааржыр болгай. Чуртта экономиктиг байдал нарын бооп артпышаан. Хөй-хөй экспертерниң санап турарындан алырга, Россияның Чазааның акшаның үне чокталыышкынын чавырылдырар, 1995 чылда бүдүрүлгени быжыглап турүзар болгаш бурунгаарладыр талазы-биле салган сорулгаларының күүселдези кончуг берге бооп турар. Бо чыл эткен 1994 чылдан берге болур. Ол дугайын эткен ийи айларның түннелдери бадыткап турар. Акшаның үне чокталыышкыны доктааттынмаан, бүдүрүлгенің кудулаашкыны уламчылавышаан, төлөәшкин кылыр арга-шинээ чок чоруктар көвүдеп турар. Чеченда бооп турар болуушкуннар чуруттун сан-хөө байдалынга база-ла улуг салдарны чедирип турары билдингир. Ынчангаш чуртта бооп турар кризистиг байдалдар бо чылын уламчылаар, харын даа ханылаар деп түннелди кылып болур. Тыва Республиканың Чазаа бо бүгүну барымдаалап турган, 1995 чылда кандыг янзылыг ажылдаарының планын дөзевилеп тургускан.

Бирги болук айтырыглар бүдүрүлгелерни реформажыдарының айтырыгларыбиле холбашкан. Бүдүрүлгелерни хуужударын уламчылаар. Оон-биле чергелештир бистер оларның кандыг ончуге хамааржын турарындан барымдаа чокка бүгү бүдүрүлгелериниң сан-хөө байдалын бүгү талалыг өөренип көөр, бүдүрүлгелериниң, оон иштинде хуужуткан-даа бүдүрүлгелериниң ажылының ажыктыг чоруу чүге бедивейн турарын сайгарып көөр деп турар бис. Республикада бүдүрүлге чорудуушкуну кудулап, чамдык бүдүрүлгелер аңаа турарының кырында келген, а чамдыктары шуут ажылдавайн турар деп чүве чажыт әвес. Мында чылдагааннар хөй. Оларның бирәәзи болза, экономиканың структуразының будулуп өскерилгени болур. Үлетпүр структуразынга улуг үлүг-хууну үлетпүрүткүн агентствозунга дамчыдып бәәр.

Чазак республиканың чамдык чуруттакчылыг черлериниң ажыл, амыдыралын хандырып турар бүдүрүлгелерже онза кичәәнгейни салза чогуур деп санап турар. Оларга «Тыва даг-дүгү» комбинат, Элегес-Аксының туйбу заводу, Ырбанның болгаш Шуурмактың ыяш белеткәәр пунктулары болгаш оон-даа өскелер хамааржыр. Оларга дуза көргүзери-биле ук черлерниң бүдүрүп турар продукцияларынга күрүне чагыы кылырынга чедир хемчеглерни алыр.

Бо дәңзыларга кирер бүдүрүлгелериниң сан-хөө байдалдарын анализтеп көргениниң түннелинде, республиканың Чазаа бүдүрүлге бүрүзүнүң база кожуун болгаш хоорай бүрүзүнүң кандыг байдалда турул турарының дугайында шын информацияны алыр. Ол бүгүнү барымдаалап турган, республиканың экономиказын экижидип алыр талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр апаар.

Үстүнде адаттынган категорияларга хамааржы бәәр бүдүрүлгелериниң дәңзызын ажылдап кылыры-биле чергелештир ук бүдүрүлгелериниң боттарынга оларны чаарты турүзарының, техника талазы-биле эде дериириниң база ажылының уг-шиин өскертириниң талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр апаар.

Бо бөлүк айтырыгларга агроүлетпүр комплекизин эде чаартырының айтырыы база хамааржы бәәр. Бо талазы-биле әләән хөй чүүлдер амдыгаа чедир эки шиитпирлеттинмәән. Аграр реформазының комплекстиг программазын дарый ажылдап кылыры негеттинип келген. Оон ужурутказы болза, хөй хевирлиг аграр экономиказын турүзары, бирги әәлчегде рынок инфраструктуразын турүзүп алыры болур. Маңаа фирма садыын организастаарындан, садыг, садып алыышкын бүдүрүлгелериниң (барааннарны савалап әмгеләәринге чедир) системазын, көдәә ажыл-агый продуктуларын шыгжаар болгаш болбаазырадып кылыр черлерни турүзарындан әгеләәш аш-чемни мөөннеп садар рынноктарны турүзарынга түр үеде сан-хөө талазы-биле бергедәәшкиннерге таваржып турар бүрүрүлгелер-даа кирип болур. Чижәәләәрге, тудуг материалдары болгаш тудуг индустриязының продукциязын бүдүрүп турар бүдүрүлгелер болгаш оларның тудуг базаларының чамдык бүдүрүлгелери, түр үеде сан-хөө талазы-биле бергедәәшкиннерге таваржып турар-даа болза, Олар республиканың экономиказы экижип әгеләән болгаш инвестицияның ажыктыг чоруу бедип әгеләән соонда, биске кончуг керектиг бооп турарлар. Оларны түр үеде консерзациялаарынга чедир хемчеглерни ап турган, оларны арттырып алырының хемчеглерин алыр. Оларны үптеп-тоймаглаар, самчыгдап будаар чоруктарны канчап-даа болдурбас.

3. Материалдар, техниктиг болгаш чиг әт курлавырлары дәәш доктаамал төләәшкин кылып шыдавас идегел чок буурап дүшкен бүдүрүлгелериниң дәңзызы. Олар республика бюджединче санаашкыннарны кылып шыдавайн база ажылдакчыларынга ажыл төлевирин берип шыдавайн турарлар. Оларны хуужудар, экижидер азы дүжүрер болгаш өске-даа хемчеглер алыры-биле буурап дүжүүшкүн агентствозунга дамчыдып бәәр.

Чазак республиканың чамдык чуруттакчылыг черлериниң ажыл, амыдыралын хандырып турар бүдүрүлгелерже онза кичәәнгейни салза чогуур деп санап турар. Оларга «Тыва даг-дүгү» комбинат, Элегес-Аксының туйбу заводу, Ырбанның болгаш Шуурмактың ыяш белеткәәр пунктулары болгаш оон-даа өскелер хамааржыр. Оларга дуза көргүзери-биле ук черлерниң бүдүрүп турар продукцияларынга күрүне чагыы кылырынга чедир хемчеглерни алыр.

Бистің колхозтарывыстың, совхозтарывыстың, коллективтиг ажыл-агыйларывыстың дугайында айтырыг онза черни әәлеп турар. Бүдүрүлге хөй хевирлиг өнчүнүң кандыг-даа хевирлеринге организастаттынган болуру дәәш туржуп турар бис. Ынчаарга шуут бүзүрел чок ажыл-агыйларга хамаарыштыр чогуур шиитпирни үндүрбейн турарывыс республиканың болгаш АҮК-түң экономиказынга багай салдарны чедирип турар. Оон түннелинде, хоозурап турар ажыл-агыйлар чәәли дәәш банкыларга улам-на өрелеп, ажыл төлевирин чогуур үезинде төлеп күш четпейн база өске черлерге өрелерин төлеп шыдавайн, уламна хоозурап турар. Бистер Нижегород областың, өскедаа девискәәрлериниң дуржулгазын өөренип көрген бис. Моолдуң-даа дуржулгазын билир бис. Өске черлериниң дуржулгазын ол хевәәр-ле ажыглап болбас ужурлуг. Маңаа бодувустүң онзагай чүүлдеривисти барымдаалап көөр апаар. Харын-даа кожуун бүрүзүнүң девискәәринге өнчүнүң кандыг-даа хевиринге үндезилеттинген янзы-бүрү хевириниң ажыл-агыйлары турул болур. Көдәә ажыл-агый бүдүрүлгезин әң ажыктыг кылдыр организастаар дәәр болза, амгы ажыл-агыйларны эде, бир янзы кылдыр организастаар апаар. Ындыг эде организастаашкынны дарый кылбас болзувусса, өске черлериниң дуржулгазын үр-ле өөренип көөр, республикага көдәә ажыл-агый бүдүрүлгелериниң кандыг хевирлерин шилип алырынга хамаарыштыр үр-ле маргыжып кәәр боор бис.

Чазак ийи чыл бурунгаар карылгалыг ажыл-агыйларны эде организастаар, оларның баазазынга көдәә ажыл-агый бүдүрүлгезиниң таарымчалыг хевирлерин турүзар дугайында шиитпирни хүләәп алган. Бир әвес бистер ол шиитпирни боттандырыпкан болзувусса, амгы үеде бүдүрүлгениң таарымчалыг хевирлерин турүзүп апкан турар боор бис. Тодаргай анализти өөренип көрүп турган, карылгалыг ажыл-агыйларны эде организастаар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алыры чугула, чүге дәәрге ындыг ажыл-агыйларны эде организастаарын узамдыктырып турул бәәр болзувусса, ол чорук шуут буураашкынга таварыштырар.

Дараазында бөлүк айтырыглар Чазактың инвестиция политиказынга хамааржып турар. Экономиканың структуразын эде организастаар программаның боттаныышкыны, кедизинде барып экономиктиг реформаларны боттандырары оон улуу-биле хамааржыр болгай. Төпчүттүнген капитал салыышкыннарның хемчәәлин аргажок кылдыр кызырган, социал-культура объектилерин, чуртталга бажыңнарын болгаш бүдүрүлге черлерин тударынга хереглеттинер бюджет хөрөнгилери шуут чок — мындыг байдал чуртта болгаш республикада турүстунуп келген. Мындыг байдалдарда инвестиция фондуларын турүзүп алыры-биле иштики курлавырларывысты дилеп тывары эң чугула сорулга болур. Бистер сөөлгү ийи чылда чамдык төлевилелдерни боттандырарынче болгаш биче бизнести деткииринче 6,5 млрд. рубльдің инвестиция чәәлилерин угландырган бис. Керәәлерде көрдүнгенин өзугаар чәәлилериниң чамдык кезиин, чәәли хууларын эгидер үе чедип келген. Инвестициялар болгаш сайгарлыкчы чоруктуг деткиир талазы-биле комитет чәәлилерни керәәде көрдүнген хуусаа өзугаар дедир эгидер хемчеглерни ажылдап кылып турар. Эгитинген акша-хөрөнгини чугула хереткиг төлевилелдерни акшаландырарынга болгаш биче бизнести хөгжүдеринге ажыглаар апаар.

Бюджеттен дашкаар фондуларда әвәәш әвес түүнүг акша-хөрөңги хаара туттунган. Оларны экономиканың структуразын эде турүзар программаны боттандырарынга киириштириериниң таарымчалыг механизмин дилеп тывары көрдүнүп турар. Бүдүрүлгелериниң техниктиг эде дериишкинин, чаартылгазын кылырынга, оларның чамдыызының кылын турар ажылының хевирин өскертириинге хереглетиг акша-хөрөңгини киирип ажылының бир дозу — амортизация санаашкынызры болур болгаш оларны тускай сорулгаларга бүрүну-биле ажыглаары болур. Хөй капиталдыг коммерция структуралары болгаш хуу кижилер республикада тыптып келген. Каттышкан болгаш ужу бүдүрүлгелерни турүзүп турган, оларның капиталын ажыктыг төлевилелдерни боттандырарынга ажыглаарының айтырыын тодарадып турар.

Инвесторларның акша-хөрөңгизин хаара тудар талазы-биле ажыл бо чылын уламчылаар. Чурттун болгаш даштыкы инвесторларның бистің-биле кады ажылдаарынга таарымчалыг байдалды турүзарының нормативтиг баазазын быжыглаары база-ла көрдүүп турар. Әләән хөй сайзырангай әвес күрүнелер эки бодаттынган инвестиция политиказының ачызында бедик хөгжүлделиг чурттарның санынга кире бергенин делегей практиказы бадыткап турар. Ындыг чурттарга Мурнуу Көрей, Тайвань, Гонконг, Сингапур, Малайзия болгаш оон-даа өскелер хамааржыр.

Амгы үеде Кыдатта бооп турар экономиктиг чаартылгаларның эки үреттүннелдиг бооп турарын делегей кайгап турар. Чоокка чедир-ле кижилерни канчап чемгерерил, хепкерерил деп айтырыг бооп турган. Ам 1,2 млрд. чуртакчылыг ол чурт бо айтырыгны чүгле шиитпирлеп алган әвес, а даштыкы чурттарже хөй ристи, кызыл-тасты, чигирни, пөс-таавы, электроника, машина тудуушкун продукциязын болгаш оон-даа өске чүүлдерни үндүр сөөртүп турар чурт болу берген. Кыдат бо чурттуң ажык экономика политиказын боттандырып, даштыкы инвесторларга таарымчалыг байдалдарны турүзүп турган чедип алган. Моон алгаш көөрге, капитал кайда идегелдиг камгалаттынган болгаш ажыктыг черлерге барып турар дәәрзи билдингир-дир.

Делегей дуржулгазын барымдаалап көргеш, республика экономиказынга инвестицияларны калбартырының программазын ажылдап кылыр.

Инвестициялар хаара тудар программаның кол угланыышкыннары болза:

1) Страхование болгаш долаа системаларын турүзарын, идегелдиг телефон, телефакс харылзааларын, транспорт схемазын, хандырылга албанын организастаарын киириштирер Россияның болгаш даштыкы фирмаларның, кады ажылдаар болгаш хуу будүрүлгелериниң болур-чогуурдуу-биле ажылдаарынга әргежок чугула инфраструктураны хевирлеп турүзар;

2) Кады ажылдаар будүрүлгелерни турүзарынга хереткиг ажылы әвәәш будүрүлге шөлдерин, садыг черлерин, өске-даа бажыңнарны тып, үзүп бәәри;

3) Даштыкы инвесторларга үр хуусаалыг аренданы, азы чер участоктарын әәләәри-биле үзүп бәәри. Оларның хууда будүрүлгелер, чуртталга бажыңнары тудар, чогуур болбаазырадыр база турүзар аңгы чер участоктарын хоорайларда болгаш кожууннарда черлерден чүге үзүп берип болбазыл. Ону ыңнар кылыры хереткиг болгаш чугула деп санап турар бис. Республикага хөй түүнүг акшаны салырынга чөпшәәрежип турар инвесторларга кызыгаарлаан чер участоктарын хуу өнчү кылдыр әәләәр айтырыгны өөренип көөрү биске чугула.

4) Республика бюджединче шилчидери-биле инвесторларга үндүрүг чиңелдезин көргүзери чугула.

Биске берип турар төпчүткен капитал салыышкынарын, инвестицияга хамаарышпас чәәли курлавырларының бюджеттен дашкаар фондуларның, хөрөңгилериниң чөптүг ажыглаарының айтырыглары биске чугула айтырыг бооп турар. Оларны хамаарылгалыг адырларга будүрүлге өзүлдезин болдурар, мурнады хөгжүдер төлевилелдерни акшаландырарынга ажыглаар. Яамылар болгаш ведомстволар, хоорайлар болгаш кожууннар чагыргалары чогуур адырларга болгаш девискәәрлерге эки үндезилеттинген төлевилелдерлиг, бизнес-планнарлыг болур ужурлуг. Бо чылын акша-хөрөңгини адырларның болгаш девискәәрлериниң бадылаан программаларынга үзүп бәәр апаар бис. Бирги әәлчегде боттандырар республика төлевилелдеринге дүк чуп, арыглаар будүрүлгени, алгы-кеш фабриказын, Саглы — Мугур-Аксы аразының автооруун, Кара-Хөлче электри шугумун ажыглалга киирери, алдын үлетпүрүн хөгжүдери, ыяш материалдарын болбаазырздыры болгаш өске-даа чугула төлевилелдер хамааржыр.

Чамдык төлевилелдерни Россияның сан-хөө-үлетпүр бөлүктериниң киржилгезибиле боттандырар. Өңнуг, ховар болгаш чаагай металлдар рудаларын казып, болбаазырадыр талазы-биле үлетпүр-сан-хөө компаниязын турүзар дугайында протокол-чөпшәәрежилгеге ат салган бис, ону «Россияның төвү» дәәр сан-хөө бөлүүнүң дузазы-биле боттандырар.

Тыва Республиканың Президентизиниң илеткелинде база бир чугула айтырыгны — чурттарга айтырыын кодүрген. Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамызы «Чуртталга» деп программаның төлевилелин ажылдап кылган, ону Чазак бирги номчулгазынга чугаалажып көрген. Ону түннел үндүрүп, саналдар киирери-биле кожууннар чагыргаларынче чоруктан. Чоокку үеде бо программаже катап эглип, ону хүләәп алырын дүргедедир херек. Амгы үеде күрүнеде чурттаар оран-бажыңны хөлөс тудуп бәәр хөрөңги чок. Турүстунуп келген байдалды б рымдаалаш. бо айтырыгны шиитпирләәринге чоннун акша-хөрөңгизин хаара тудар, чонга чәәли-сан-хөө деткимчезин көргүзер, чер участоктарын, ыяш белеткәәр черлерни үзүп бәәриниң айтырыгларын программада көрген. Чуртталга сертификаттарын саарылгаже киирерин көрүп турар. Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамызы чуртталга тудуун чорудар талазы-биле сан-хөө-үлетпүр бөлүүн турүзаарын бодап турар. Бо бөлүкке ыяш белеткәәр болгаш болбаазыдадыр будүрүлгелер, туйбу заводтары, ЧКА-ның заводтары, тудуг организациялары, банкылар кирип болур. Акшаландырыышкынның үндезини кылдыр чоннуң акша-хөрөңгизин, бо будүрүлгелериниң чуда саарылга хөрөңгилерин, банкыларның чәәлилерин ажыглап болур.

Чазактың ажыл-чорудулгазының чугула угланыышкыннарының бирәәзи сан-хөө-бюджет политиказы болур. РФ-тің Сан яамызынга, Күрүне Думазынга бюджеттің баш удур санаан көргүзүүлерин болгаш трансферт хемчәәлдерин камгаларының аңгыда, бюджеттің орулга кезәән өстүрериниң болгаш хөрөңгиниң шын, ажыктыг ажыглаарының курлавырларын дилеп тыварының хемчеглерин боттандырган. Бо талазы-биле Чазактың ажыл-чорудулгазының угланыышкыннарын республиканың Дәәди Хуралынга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың илеткелинде тодаргай айыткан. Чогуур яамылар болгаш ведомстволар оларны боттандырар, ылаңгыя бүгү юридиктиг черлерни болгаш хуу кижилерни реестрже долу хаара тудар, үндүүрлериң натура хевирин киирер талазы-биле ажылдарның механизмин ажылдан кылыр апаар. Немелде хөрөңгини тыварының бир улуг хемчәә болза, республикага облигация чәәлизин турүзарын бүрүткәәри болур. Баш удур санаанын өзугаар алырга, оон алыр арыг орулга 10 млрд. рубль чедер.

Сан-хөө айтырыгларын чогумчударынга республиканың банкылары боттарының ролюн күштелдирер ужурлуг. Тыва Республиканың Национал банкызы чамдык коммерция банкыларының байдалын хынап көргеш, оларның четкизин республикага калбартыр ужурлуг. Агроүлетпүр банкының барык бууран дүшкени улуг дүвүрелди болдуруп турар. Банкының корреспондент агар санында акша чок бооп турарындан санажылга операцияларын кылбайн турар. Төпчүткен чәәли курлавырлары дәәш национал банкыга төләәри, хуусаазын әрттирген өрези 1995 чылдың март 1-де байдал-биле 69,5 млрд. рубль бооп турар. Дыка хөй будүрүлгелер, организациялар, албан черлери, арат (тараачын) ажыл-агыйлары боттарының агар саннарында акшазы бар-даа болза, ол салбырдан акша алыр эргазы чок бооп турар. Казначействонун салбырларын кожууннарга ажыткаш, бюджет хөрөңгилериниң операцияларын оларны дамчыштыр чорудары чугула. Кожууннар чагыргалары — бажыңнарны тып бергеш, аңаа ажылдаар кижилерни шилип алыр ужурлуг. Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызы Казначействонун Москва болгаш кожууннар-биле харылзажырынга харылзаа каналын турүзүп бәәр. Республиканың Инвестиция банкызын ажыдар дугайында айтырыгны дүрген шиитпирләәш, устав өзугаар хөрөңги кылдыр алдын күрлавырын ажыглаары чугула. Республиканың девискәәринге Россияның болгаш даштыкының улуг-улуг банкыларының салбырларын ажыдарын деткиир, ылаңгыя валюта операциялары чорудар чөпшәәрелдиг черлерни хаара тудар.

Санажылгаларны кылбайн турары нарын айтырыг бооп турар. Банкылар, Казначейство болгаш Сан яамызы санажылгалар системазын сайзырангайжыдар талазы-биле Санкт-Петербургтун болгаш өске-даа регионнарның дуржулгазын өөренип көөрү чугула. Удурдедир санажылгаларда кризисти чайладыры-биле Россияның Сан яамызының казначей хүләәлгелерин ажыглаарын көрүп турар. Ону бүдүрүлгелериниң бюджетке өрелерин дуглаарынга, бүдүрүлгелер аразында санажылгаларны чорударынга, бүдүрүлгелериниң болгаш бюджеттің аразында өрелерни дуглаарынга ажыглаары чугула.

Экономика реформазын боттандырын турарының байдалы чүү көргүзүп турарыл дизе, экономикага күрүне башкарылгазын хандыары чугула, бүдүрүлгелериниң сан-хөө байдалы дәәш, оларның өнчүлерин камгалаар болгаш шын ажыглаары дәәш, күрүне бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының хөй-ыыннарының бедидерин негеп турар. Оон башка күрүне болгаш муниципалитет өнчүлерин кайы-хамаанчок чарыгдаар, бүдүрүлге болгаш ачыдуза хемчәәлдери кызырылганда өртектерни болгаш тарифтерни үндезин чокка улгаттырар чоруктар көстүп турар. Шалын төлевириниң хемчәәлдери кылган ажылдың түннелдери-биле дүүшпейн турар. Чамдык бүдүрүлгелер болгаш албан черлери рынокка боттарының монополист байдалдарын ажыглап, күш-ажыл төлевириниң хемчәәлдерин үндезин чокка өстүрүп турар, ол хирезинде олар карыл

1995 чылда республиканың экономиказын быжыглап тургузар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. Б. САЛЧАКТЫҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгезин 2-ги арында).

Күрүне бүдүрүлгелерин эргелеп-башкарарының аукционга саткан бүдүрүлгелерге күрүненин үлүг-хуузун эргелеп-башкарар эрге-хүлээлгелери чогуур яамыларга болгаш ведомстволарга дамчыдып бээри чугула. Оларның сорулгазы болза: кадр политиказын чоруды, бүдүрүлгелериң Уставтарын бадылаары, өнчүнү шын ажыглап турары дээш контрольду боттандырары. Экономиканың структура эде тургустунуушкунунуң болгаш сан-хөөну чогумчуларының программаларының сорулгаларын бүдүрүлгелериг хуужуларының программалары-биле дүүштүрери тергиин чугула.

Эргелеп - башкарылганың деннелин белидер төлээде, яамыларның болгаш кожуннарның хоорайларның арызында бүрүн эргелерни шынгыызы-биле ажыглаар апаар.

Бо чылдың февраль айда «РФ-те боду тыптып кээп турар монополияларга күрүне таарыштырылгазының талазы-биле чамдык хемчеглер дугайында» РФ-тің Президентизиниң Чарлыы үнген, ында боду тыптып кээп турар монополияларга күрүне таарыштырылгазының талазы-биле немелде хемчеглерни көрген. Ында электри болгаш чылыг энергизының айтырыгларын көрген. Электри энергизын, чылыны чонга таарыжыр өртектер-биле дамчыдарын (почта харылаазы баз) магадылаан бо Чартыкка дүүштүр өртектерин күрүне талазындан таарыштырар продукцияларың, бараан-нарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң аттарын бадылаан, ону таарыштырарының чурумун тургускан.

Экономиктиг реформаларны ханыладырының нинти стратегиг угланыышкынында өргектерни болгаш тарифтерни чингедирин көрүп турар. Моон ужурунда өртектер тургузарынга салдар чедирер быра Чазакта чок боон турар. Ынчалзадаа бистер бар бүгү аргаларны ажыглаар апаар бис. Өртектер тургузарынга салдар чедирер бир ындыг арга болза, Чазактың, профэвилелдериниң болгаш ажыл берикчилериниң арызында дугуржулга болур. Ук дугуржулганы ажылдап кылыр болгаш аңаа ат салыр үеде, өртектер деннелин өстүрер болгаш удурукчуларның шалынының дугайында хүлээлгени көрүп турар. Ындыг үүлдү дугуржулгага киирерин чедип алыр апаар бис. Ол дугуржулгага өскеде-даа холушкак бүдүрүлгелерге өртектер болгаш тарифтер тургузарынга салдар чедирип болгу дег бүдүрүлгелер удуртукчулары ат салыр.

Хоойлуларның чамдык хажыдыкчыларынга хамаарыштыр кызагдаашкынны ажыглаар эргелер дугайында ам күштүг боон турар хоойлужудулга үүлдериниң берип турар эргелерин кошкак ажыглап турарывысты миннир ужурлуг бис. Хереглекчилериң эргелерин камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың Прокуратурازының чоруткан хынналдазын ёзугаар алырга, ындыг шугумунда, телефон ажыглаарында, автотранспортта, электри энергизы бээринде, өске-даа талаларда хереглекчилериң эргелерин дыка хажыдып турары илерээн. Хереглекчилериң эргелерин камгалаар органнар — санитария-эпидемиология хайгаралы, Күрүненің садыг инспекциязы, Стандартизация болгаш метрология төвү, монополияга удур политика талазы биле девискээр аайы-биле эргелел улус судтарын тооп көрбейн турар. Хереглекчилер эргелерин камгалаар талазы-биле кожуннарда тургускан комиссиялар кошкак ажылдап турар. Хоойлуларны болгаш өскедаа чугула документилерни күүседип турары дээш шынгыы контрольду тургузар апаар.

Социал таланың хемчеглерин республиканың бо чугула адырынга рынок аргаларын күштелдиринче угландыр ажылдап кылган. Социал албан черлерин моон мурнундагы чылдардан адак эвес деннелге тургузар хемчеглерни Чазак алыр. Өредилге, кадык камгалал, культура, чоннуң социал камгалал талазы-биле чонга халас ачы-дуза чедириниң адаккы деннелин хевээр арттырарын, бот-орулга-чаргылгалыг төмейлешкек структураларны организаттарын база төлевиргиг ачы-дуза чедиригезин калбартырын көрүп турар.

Эмнелге профилактика албан черлериниң, школаларының, дээди болгаш ортумак өредилге черлериниң чанынга ногаа, картофельге болгаш өске-даа продукцияларга оларның боттарының хереглелдерин хандырар сорулга-биле дузалал ажылагыйын калбартырының сорулгазы салдынган. Кадык камгалалының, өредилгениң, хуу албан черлериниң четкизин организастаарын деткиир апаар.

Бюджет акша-хөреңгилерин дээштиг ажыглаар талазы биле боттуг хемчеглерни хүлээп алыры көрдүүп турар. Оларның арызында, чижээ, чер-черде энергияның үнер дөстери ышкаш ындыг ажыглаттынмайн турган аргаларны ажыглаары кирип турар. Бичии, улуг эвес албан черлерин, ылангыя ыраккы кожуннарда черлерни хөмүр-даш орнунга ыяш-биле одаарын сүмелеп турар. Мында ужурлар. Кара-Хөлге он тоннаа хөмүр даш сөорткени-биле кады 2,2 млн. рубль үнелиг. Ол-ла түнге 80 кубометр токпак-ыяшты белеткеп ап болур. Маңаа камналгадан өскеде, чоннуң ажыл-биле хандырылгазы база шинтпирлеттинер.

Бюджеттиң орулгазын хевирлеп тургузарында кончуг чидиг байдал тургустунул турар. Ынчангаш түс-түс кижи бүрүзүнге адрестиг социал камгалалдың механизмин ажылдап кылыры негеттинип турар. Чазак хлебтиң өртээн хостуг салыр болгаш ырак кожуннарже ужар-түүл харылзаазының тарифтерин хостуг болдурар ужурга таваржып келген. Оон-биле холбаштыр кожуннарның, хоорайларның чагыргалары, чогуур яамылар болгаш ведомстволар чоннуң чединмес кезээнге адрестиг дуза көргүзериниң чурумун ажылдап кылыры чугула.

Экономиканың байдалы, экономиктиг чаартылгаларны боттандырып чорудары, муниципалитет өнчү-хөреңгизиниң кадагалалы база чоптүг ажыглаары болгаш чоннуң социал камгалалы дээш, кожуннар, сумулар, чагыргаларының ролюн база харыысалгазын бедидериниң талазы-биле Чазактың төлевилеп турар хемчеглериниң дугайында каш сөс. Оларның нормативтиг баазазын быжыглаарының, тус девискээрлериниң социал-экономиктиг айтырыгларын шинтпирлээринге немелде аргаларны тыныгырының ачызы-биле бот-башкарылганың принциптерин сайзырангайжыдарынче угланган Чазактың шугумун уламчылаар апаар. Ол сорулгага дүүштүр болчылда мындыг үүлдерни төлевилээн:

I. Республика органнары биле кожуннар чагыргаларының арызында эрге-хүлээлгелерни кожуннар чагыргалары биле сумулар чагыргаларының арызында эрге-хүлээлгелерни ажыглаар. Эрге-хүлээлгелерни дамчытканы-биле холб штыр бердинген эргелер дээш харыысалга баз чайгаар дамчыттынган болур ужурлуг деп чүве билдингир.

Ону чедип алыры-биле «Тыва Республиканың Өвүр кожуунга бот-башкарылганың механизмин шенеп ажылдап кылырының дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыының күүсеттинип келгенин сайгарып көөр апаар, ынчангаш ооң эки болгаш четпес талаларын эрге-хүлээлгелерни аңгылап турар үеде барымдаалап көөр апаар.

2. Кожууннар болгаш хоорайлар девискээрлеринде турар өнчү объектилерин аңгылаарын доозар. Аргаыяш фондузунуң чер ажыглалының, бойдус курлавырларының ажыглалының айтырыгларынга тодаргай байдалды тургузар херек.

3. Кожууннарга болгаш хоорайларга бирги эзлегчеллиг, колдады көөр угланыышкыннарны тодаргайлавышаан, социал-экономиктиг хөгжүлденің программаларын ажылдап кылыры көрдүүп турар. Инвестициларны хаара тудары-биле оларның үндезининге бизнес-планнарын тургузар апаар.

4. Тус чер айтырыгларын шинтпирлээринге тускай сорулгалыг чыылдаларны болгаш үндүрүглерни, ооң иштинде продукция боду-биле чыылдаларны киирер дугайында айтырыгны өөренип көөрүн тус чер чагыргаларынга сүмелээрин Чазак эргежок чугула деп санап турар. Чижээ, школаларны ажаап-тежээриниң, септээриниң айтырыгларын шинтпирлээринге ада-нелериниң дузазы салдарлыг боон болур, олар өредилге фондузунга акша-хөреңгилерни киирип азы септелгеге халас киржин болгай. Чидиг айтырыгларның бирээзи — кем-керек үүлгедиишкиннериниң, өнчү-хөренги оорлаарының деннели боон турар. Сумунуң чурттакчы чонунган милицияның 1-2 ажылдакчызын тударынга азы тускай дружиналарны тургузарынга көргүнген сорулгалыг чыылдаларны чүге доктаадып болбас деп, азы өскээр чугаалааргa, тус чер бот-башкарылгазын сайзыраңгайжыдарының база бот-хандырылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче чоорту шилчиириниң чогумчалыг аргаларын дилээрин уламчылаар херек.

Яамыларның болгаш ведомстволарның ажылдан кылган хемчеглериниң колкол үүлдери мындыг боон турар.

Чазактың ажыл-чорудулгазының өске угланыышкынларының талазы-биле хемчеглер база көрдүнген. Ол талазы-биле тускай бижиктер бар. Чугаалажып көрүүшкүннүң түннелдери-биле оларны силериң саналдарынар-биле немээр база тодаргайлаар болгаш бадылаар. Оларны амыдыралга боттандырары Чазак кежигүнү бүрүзүнден, яамыларның, ведомстволарның, хоорайлар, кожуннар чагыргаларының ажылдакчы бүрүзүнден, оларның харыысалгазындан, сагылга [illegible] нуундан хамааржыр. Оларның хүн бүрүдеги ажыл-чорудулгазы ол хемчеглерни боттандырының сорулгазынга чагырткан турар ужурлуг. Чазактың, ооң Төвүделиниң хүралдарының, яамыларның, ведомстволарының коллегияларының планнарының үндезининге оларны боттандырып чорудуп турарының, ооң күүселдезинге контрольдуң айтырыгларын киргеп турар.

Тыва Республиканың экономиказын моон соңгаар турумчудуп быжыглаарынга үндезин болур ужурлуг телевидеттинген болгаш бадыттынган бо хемчеглер эң болдунчар аргалары биле бүдер дээрзинге Чазак Төвүдели бүзүрелди илередип тур.

АВА ДУГАЙЫНДА

Кызыл хоорайдан 60 километр хире черде бойдустуң чаяап кааны чоннуң шаандан бээр ырлажып чоразны сураглыг Алдыы-Үстүү Хүлбүс Даштар деп адаар шорзан чалым хаяларлыг, ийи дагның аразында аажок арыг агаарлыг, кат-химистиг, аңменнiг, магалыг чаагай чыттыг терең өөт-сигениг, суг-суггатыг Чайлаг Хавак дээр күзег чүрг бар. Чогумна аңаа Раиса Оюновна Бадыназын торүттүнгеш, ол чурттан өзүп келген. Ооң ада-иезинин өскен төрээн чери база ол.

Сес-тос хар үезинде ооң авазы чок апарган. Адазының ачы-булныг сагыш чөвәашкынының, кичээнгейнинің ачызы-биле (ол ам чок) оскүс арткан ийи дуңмазын бут кырынга тургузуп азырашпышаан, иезиниң орнунга ие боон келген.

Баян-Кол суурнуң болгаш Турдының № 2 школазынга өөренип турган, бодунуң кызымак, чүткүлү-биле орумак эртемни чедип алган. Баян-Кол школазынга Раиса Оюновна он үш чыл дурзуунда башкылап ажылдаан. Амыдырал байдалының аайы-биле 1974 чылда Бии-Хем кожуунуң Туран хоорайга көчүп келгеш, ында № 2 тыва ортумак школага ажылдап турган. 1976 чылдан бээр бо хүннерге чедир ук кожуунуң күрүне архивиниң эргелекчизи боон ажылдап турар.

Ооң аңгыда Раиса Оюновна төөрү-нинти ажылының идешкейлиг киржикчизи, уруг-дарыы школага өөренип турда, төрелдер комитедин удуртуп, боду алыс башкы кижи болгаш хөй чылдарда ада-иелер аразынга кижизидилге ажылдарын чорудуп келген. Амгы үеде кожуунуң хөрээженнер чөвүлелиниң кежигүнү болбушаан, ог-бүленің, не-хөрээжен чоннуң ортузунга ажылдарга үлегер-чижээн көргүзүп, аңаа үлүг-хуузун киирип чоруур. Ол ышкаш кожуунуң улус судунуң арат толээзинге соңгуттуруп, эвээш-биче-даа бол, үлүүн аңаа база киириштирген.

Раиса Оюновна дуңмаларының амыдырал чурттаргазын сонуургап, дуза чедирип, деткиир үени база тып ап турар. Дуңмалары-биле бижыг харылзаалыг. Хеймер дуңмазы Петрну өредип, кижизидип, остүрүп каан. Амгы үеде Петр Оюнович Бадыназын — Кызыл кожуунуң Баян-Кол суурнуң суму чагыргазының даргазы. Ол чон аразында багай эвес ажылдап турар диртип, суурнуң чонунуң хүндүткелин ажыл-ниги-биле чаалап ап, ол ажылга база катап соңгуткан.

Ам Раиса Оюновнаның бодунуң уругларының дугайында каш сөс. Ол ийи оолдуң, ийи кыстың төлептиг ынак нези. Алды кижиниң кырган-авазы, азырап өстүрүп каан өскүс дуңмаларының ажы-төлүнүң база кырган-авазы. Улуг оглу Вадим Имажанович Канзан Хөбаровскиниң башкы инсти удунуң күш-культура салбырын дооскан, хостуг хүреш талазы-биле спорт мастерине кандидат, курлавырда капитан. Амгы үеде уругларның Туранда спорт школазында тренер-башкы. Ийи кызы — Майя, Айдын олар Кызылдың башкы институдунуң физика-математика факультедин дооскан. Улуг уруу Майя Кызыл-оол Хүт школазында директор, ооң бичези — Айдын Канзан Турдының № 2 школазында психология башкызы, хеймер оглу — Орлан адазының соон салган, «Кызыл таңчын» совхозтуң механизатору боон ажылдап чоруур.

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап, чонга, нинтилелге бараан боон келгени дээш Раиса Оюновна чаңгыс эвес удаа шаннал-макталды ап келген. Ленинни юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарның, Тыва Республиканың Юстиция яамызының, кожуунуң улус судунуң хүндүлел бижиктериниң, эдилекчизи. Уругларының адазы — Имажап Тюлюшевич Канзан биче сеткилдиг, төлептиг кижи, уруг-дарыының кижизидилгезинге үлүүн кады киириштирип, сагыш салып келген. «Кызыл таңчын» совхозтуң хоочун тракторизи, ам пенсияда, ынчалза-даа аңаа орбас, ажытөлүнге дузалажып, аар-саар ажылдар кылбышаан.

Раиса Оюновна Бадыназын хостуг үезинде черге аңаа орбас. Улустуң чагыын кылып, алгы-кеш чымчадыр уштап, оңнээн, чүн эрге орар. Туран хоорайның хөй националдыг чонунуң, ыдыктыг хөрээжен чонунуң кежи чоруур чаңгыс берилери, моюндурактары ооң ажылынчы колдарының ачызыдыр. Ооң коданындо инек, хой, өшкү, чылгы мал, хаван, дагаа бар.

Алексей ДЫРТЫН-ООЛ.

БАШКЫМ — СҮМЕЛЕКЧИМ

«Шынның» 70 чылынга

Кызыл-Мажалык школазының 2-ги клазын дооскаш, 1930 чылдың майда чайгы дыштанылгаже тарадывыс. Амгы Бай-Тайганың Шуй тайгазында чиңгир ногаан хөлбелчиннээн өктүг-шыктыг, хевис ышкаш каас-чараш бойдустуң чечек шыпкан мактап хамас чурумалдыг булуну Оргулашка турган улуг акымның аалынга барып дыштандым.

Оргулаштың делгемин долдур-ла кожа-кожа хонгулапкан аалдар. Хардан аккыр мөкүр ак өглер чаттылган дагаа чуургалары-ла. Оларның арызында кап-кара самдар өглер эмгежок, акымның самдар өө база бар.

Алдыы-Оргулашта Чоон-Кара саатаан күжүгеттер. Оргулаштың ортаа үезинде Доңгак Мөңдүн, Сүрүн-Лама алышкылар, а Оргулаш-Бажында деспижектер чайлап чыдар.

Аалдарның ажы-төлүнүң көвейи анай-хураганнар-ла. Оларның хөглүг ыыт-шимээни үүгле дүн ортузунда намдаар. Оолдар күжүн шенежип, улуг мөгелер өттүүнүп хүрешкен, девээн, кыс уруглар бир аай сайзанактаан турар. Оолдар, уруглар чыглып алгаш чаржыр, ырлажыр. Чайлагның ыыт-шимээнниг хөглүүн үүү дээр ону. Ийи-чаңгыс эзирик кижилер шапылашкан, ыт-душ эртип, хөлзеп-даа тургулаар. Ынчалзажок аныяк-өскеннер, бо бистің хүннериске дег, арага ижип, бажын дергилепкен, ыыт-шуугаазын үндүргеннери көзүлбес турган.

Шуй сумузу ынчан Барыын-Хемчик кожуунуң база бир хөй кижилиг, малдыг бай, делгем девискээрлиг (Бай-Тайга, Меңгүн-Тайга кожууннар, Өвүрнүң Саглы сумузу) турган. Ол хире улуг сумуда моол бижик билир кижи үгле Хертек Сүрүң акый болгай. Тус черниң улузу ону хүндүлээр, «Бижээчи» деп шоолаар, адын адаас.

Аакым сугнуң кожазы ол «Бижээчи Сүрүннүң» өөнге бир эртен маңнай бердим. Ол Бижээчи моол дылда солуннар, ном-дептер номчуур болгаш бир-ле солун чугааны кады-кожаларынга чугаалаан орар, игил база ойнаар кижи. Карак-ла бо! Дөрде аптара кырында «Тыванын араттың шыны» солун (амгы «Шынны» ынчан ынчаар адаар турган) чытканын эскертеш, «Солунуң арнын көрөин, акын. чөпшээреп көрүнер!» дидим.

— Үжүк-бижик билир эвес сен, солунну көрүп-көрбейн канчаар сен? — деп кадыг чарлык болду. Ынчалзажок, ээрежип, чаннып турган, мунне-чөпшээредип аптым. Ол солуннуң баштайгы арнын моол дылда, а ийиги арны номчуттунмас бир-ле ындыг бижик-биле парлаан болду. Сулде-ле бо! Солуннуң ийиги арнында Монгуш Лопсан-Чиңмит деп төвүт эртеннің чогаатканы Тыванын чаа бижиниң үжүк-алфавидин моол, орус дылдарда очулдуруп парлап каан бо чору!

— Лопсан-Чиңмит ламаның чогаатканы чаа тыва бижиктің үжүүн парлап каан-дыр көрем, акым. Дүжүрүп бижип алгаш, солунуларны дораан-на эккеп бээр мен, берип көрем, Бижээчи! — деп диледим. Чугаам безин доозаныымда «Кай, бээр эккел! Үжүк караа таныыр эвес сен!» дээш, холумда солунну үшта тыртарга, солун ийи башка кылдыр орлуп калды. Мээн холумда солуннуң бичии дилиндеги арты.

— Ой халак! Канчаарыар ол! Хайыраан солунну ора тыртып кааптыңар — деп хыйландым-даа.

— Ол сээн балаң ышкажыл! Бижик билир эвес сен, чоп калчаарадың! — деп, мени буруудадыксады. Кезек көрүп тура, «Че, ол холунда артканын ап алгаш, дораан эккеп бер» деп дужаады-даа.

Артында-ла ол үзүндүде чаа тыва бижиктің алфавит үжүүн парлаанын көргеш, амыраанымны чүге деңнээр ийик! Зуттарым черге дегбес, чалгынныг-биле дөмей мен! Маңнап кел-ле латин бижикке үндезилеттинген Тыванын чаа бижиниң 32 алфавидин кыдыраажымга дужүрүп бижип алдым! Ора тыртыжып турган солунуустун дилиндээн Бижээчиге аппарып бердим. «Че, бо-дур, Бижээчи, оваарып көрүңерем!» дээш, бүзүрезин оо дээш, кыдыраажымны Бижээчиге тудустум. Ам-даа шынзыкпаан хевирлиг. Кыдыраажымны топтап-топтап көрдү. «Бижикке кажан мынчаар өөренип апкан сен, аалы» дээш, кыдыраашты менче сунгаш, кезек ооданып тур.

— Эрткен кыжын Бедик-Бажың школазынга өөренип алдым.

— Мээн көрбээним, билбезим бижик-ле-дир. Ийет. Чадаананың үстүү хүрээзиниң ламалары чаа тыва бижик чогааткан деп дыннаан-на мен. Кай, чаңгыс кыжын-на номчуп, бижиктер кылдыр өөренип алган ышкажың үү? — дээш, мени кайгавышаан тур-ла.

— Бүзүревес болзуңарза, дөө акым сугда мээн ном-дептеримни, кыдыраашы, саазынымны оарып көрүңер даан — деп, арай анчыгынып харыыладым. — Кыш ортузунда, үимээнчилер дүвүрел турар үеде саат чокка номчуп, бижип турар апарган бис. Бистерни ынчалдыр Бак-Кок (Бакук) башкы өөреткен — деп, чоргаарланып немел кагдым.

— Бо Шуй сумузунда мээң-биле сен ийи бижээчилер тывылган ышкажывыс үү? — деп кыжыра аарак чугаалады он.

— Чок, акым, ийи эвес, а мээн кады өөренип баткан эштерим Хөнеш, дөө Улуг-Шуйда Дамбыл, Соспукай дээш, бижик билир кижилер бистің сумувуста хамаанчок, кожуунда, оон туржук, бүгү Тывада көвүдеп турар-ла болгай — деп, тайылбырлаарын ораалдаштым.

— Ол дүжүрүп бижип алган үжүглелиңерни башкы чок канчаан өөренип алыр сен ынчаш? — деп ылаптайдыр.

— Ажырбас. «Тыванын араттың шыны» солуннуң ачызында бодум борастап өөренип алыр мен, Бижээчи — дидим.

— Богда дуңмакым! Ол чаа бижиинни мен база өөренийн, меңээ дузалажып көр! — дээш, мээн чанымда келди. — Баштайында сени аңаа ойнап турар кижи-дир деп бодаан, арай соора билипкен-дир мен, дуңмакым. Меңээ черле дузалажып көр — деп, Бижээчи эрешпишаан тур-ла.

— Ынчангай-ла мен. Кызар-ла болзуңза, ында берге чүве чок — деп харыыладым.

«Шынның» ачызында латин бижикке үндезилеттинген Тыванын чаа бижин үй ортузунга чедир, шынаплa, номчуп, бижип турар кылдыр өөренип аптым. Ол чедиишкинимниң үндезини «Бедик-Бажың» школазынга бирги классты доосканым болганы чугаажок.

Бижээчи база шору өөренип турар. Үе-чергем оолдар, кыстарны Тыванын чаа бижиинге өөредирин ораалдашкан мен. Ол үеде коржаа садыгларынга саазын, карандаш бар эвес, калбак ыышты самбыралаштыр чазаан, ону үс-биле чаггаш, кара хөө-биле «будупкаш», кургай бээрге, хүл-биле бызан чаап алгаш, сүвүр баштыг чээрген ыыш-биле бижип турган бис. Ийет, чамдык кызымак, сонуургалдыг оолдар, уруглар чаа бижикке шору өөренип алганнар.

Күзүн школавыска чыглып келдивис. Бакук б шкы чаа бижикке боттары өөренип алган өөреникчилерни дыка мактап, амыраан, «Эр-хейлер, кончуг-ла эрес болган-дыр силер!» деп, бистерни мактаан-даа. Ынчангаш ам 70 харлаар «Шын» солун-биле эге бажында ынчаар таныжып оңнуктешкен болгаш, «Шынны» башкым-сүмелекчим деп шын-на сеткилимден чугаалап, өөрүп четтирип чоруур ужурум шак-ла ында ийин. 1930 чылдан бо хүнге чедир «Шынны» чылдың чагыдып ап, холумдан салбайн номчуп чор мен. «Шынның» өртектиг, угаанныг саналсүме сургаалын хүннүң дыннап, республикада болгаш делегейнин чурттарында солун болуушкуннарны «Шын» меңээ чугаалап берип турары дыка-ла өөрүнчүг. Оон ужурунда «Шын-биле» чугаалажыксаар күзелим бичии-даа кошкавайн чоруур ийин.

1933 чылдан бо хүнге чедир «Шынның» арыннарынга чугааларымны парладып, бодал-саналымны болгаш эскерилгелеримни «Шынга» биживишаан, 80 ажыг чылдарда чырык Хүнүм адаанда чурттап чор мен. Солунга үүл бижиири харыысалгалыг болгаш кижиниң билиин бедидеринге улуг ужур-дузалынын оныгаан мен.

Рынок үезиниң даржыктыг кызагдаашкыннарынга, өзу эдерген хоолургак хорудгаашкыннарга мээң башкым-сүмелекчим «Шын» солун таварышкаш акша-мөңгүнге, саазынга чединместеп, ядыы байдалга бо-ла туттура өөрү меңээ база аарышкылыгдыр. Ынчангаш-ла чадаарда солунга парлаттынган чамдык чагааларымның гонорарын далайга дамды дузалаар дээни ышкаш, «Шынга» арттырып-даа турар мен. Мээң оом «Шынга» үүгле мораль талазы-биле деткимче болуру билдингир-ле болгай.

Рыноктуң ол бүгү бергелерин «Шын» шынчы сөглеп турган, мергежилдии-биле шыдажып эртип, караа кескү, кулаа дыңнангыр, думчуу кымдан чытчы, а үзү, дылы өткүт болгаш чидиг, быжыг туружун бүзүрелдиг эзлеп турар. Үүгле шын дээш, «Шын» солун тура дүшпейн номчукчуларынга төлептии-биле бараан болбушаан турарынга өөрүвес, деткивес аргам черле чок!

Төрээн Тывазының ыракузакта булуннарынга дүнхүн чокка чедип, ажылчыннарның, малчыннарның, тараажыларның, анчыларның, улусчу интеллигенцияның болгаш кырган-чөнүк пенсионерлериң күзенчиг даалчызы болбушаан турарын онзалап чугаалаксаан мен.

«Шынның» кол редактору хүндүлүг Владимир Федорович Чадамбадан чаңгыс-ла дилээм бар. Чүл дизе, «Шынның» арыннарынга чыыттынып турар хөй санныг барымдаалыг чагааларда сойгалаттынган четпестерни шугумчүлеттиргеп удуртукчулар, ийи-чаңгыс кижилер канчаар көрүп, кандыг-кандыг боттуг хемчеглерни алганын солунуң арыннарынга чыдын чытпас хөй санныг армия-корреспондентилериңни и ң күжү-биле катап барып илередип, «Шынның» дугаарларынга доктаамал чыыдып турарыңарны күзеп, саналдап тур мен.

Бир эвес «Шын» солун бодунуң организакчы ролюн шак ынчаар күүседир болза, солунуларның дээштин, ат-алдары улам быжыглып бедиир, солуннуң чагыдыкчыларының саны база көвүдээр дээрзинге бүзүрээр мен. Ынчангаш «Шынның организакчы ажылын кошкадып-ла болбас ийин. Федорович!

Артем БОРБАК-ООЛ.
«Шынның» 1930 чылдан бээр номчукчузу, чагыдыкчызы болгаш бижикчизи.

ПЕНСИЯ ФОНДУЗУ

● Хоойлуда көрдүнген 1 хуу ●

Пенсия фондузу дээрге бот-чускайлаң, саң-хөөлүг албан чери. Ону 1990 чылдың декабрь 22-де РСФСР-ниң Дээди Совединиң шиитпиринге үндезилээш, 1991 чылдың декабрь 27-де күштүг кылдыр бадылаан боон турар.

Бистің Сүт-Хөл кожуунга пенсия фондузу 1991 чылдың июльдан эгелеп ажылдап эгелээн. Пенсия фондузунуң акшазы бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш арат, тараачын ажыл-агыйларның, хууда хамаатыларның камгалал дадывырындан, эки турачы дузаламчы акшадан чыгдынып турар. Ол болза бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, саарлыкчыларның нинти шалын фондузунуң 28 хуузун, колхоз, совхозтар болгаш көдээ ажыл-агыйга хамааржыр бүдүрүлгелериниң 20,6 хуузун, араттар орулгазының 5 хуузун, бүгү ажылдап турар хамаатыларның шалының 1 хуузун ай санында пенсия фондузунче шилчидери хоойлуда көрдүнген. Пенсия фондузунуң чыгдынган акша-хөреңгизи кожуунуң социал камгалал черинче кирер.

Эрткен 1994 чылдың отчеду-биле кожуунуң пенсия фондузунда 189 янзыбүрү хевириниң ажыл-агыйлары бүрүткеттинген. Чыл дургузунда кожуунуң пенсия фондузунче 1283280 муң рубль кирер турган, а херек кырында 960050 муң рубль кирген азы 74,8 хуузга чыгдынган. 429176 муң рубль чедир чыгдынмаан.

Чыл дургузунда 56 организацияга пенсия фондузунуң дадывырын шын санап, үезинде шилчидип турарынга хынналданы чоруткан. Оон түннелинде 39 организацияның нинти түнү 62719 муң рубльге хөөленген. Чылдагааны — бюджет организацияларды акшаландырыышкынын үезинде чедир албайн турарындан болуп турар. Кожуунуң төп кижи эмнелгези 17680 муң, өөредилгелерни хандырар сорулга-биле дузалал ажылагыйын калбартырының сорулгазы салдынган. Кадык камгалалының, өөредилгениң, хуу албан черлериниң четкизин организастаарын деткиир апаар.

Бюджет акша-хөреңгилерин дээштиг ажыглаар талазы биле боттуг хемчеглерни хүлээп алыры көрдүүп турар. Оларның арызында, чижээ, чер-черде энергияның үнер дөстери ышкаш ындыг ажыглаттынмайн турган аргаларны ажыглаары кирип турар. Бичии, улуг эвес албан черлерин, ылангыя ыраккы кожууннарда черлерни хөмүр-даш орнунга ыяш-биле одаарын сүмелеп турар. Мында ужурлар бар. Кара-Хөлге он тоннаа хөмүр даш сөорткени-биле кады 2,2 млн. рубль үнелиг. Ол-ла түнге 80 кубометр токпак-ыяшты белеткеп ап болур. Маңаа камналгадан өскеде, чоннуң ажыл-биле хандырылгазы база шинтпирлеттинер.

Бюджеттиң орулгазын хевирлеп тургузарында кончуг чидиг байдал тургустунул турар. Ынчангаш түс-түс кижи бүрүзүнге адрестиг социал камгалалдың механизмин ажылдап кылыры негеттинип турар. Чазак хлебтиң өртээн хостуг салыр болгаш ырак кожууннарже ужар-түүл харылзаазының тарифтерин хостуг болдурар ужурга таваржып келген. Оон-биле холбаштыр кожууннарның, хоорайларның чагыргалары, чогуур яамылар болгаш ведомстволар чоннуң чединмес кезээнге адрестиг дуза көргүзериниң чурумун ажылдап кылыры чугула.

Экономиканың байдалы, экономиктиг чаартылгаларны боттандырып чорудары, муниципалитет өнчү-хөреңгизиниң кадагалалы база чоптүг ажыглаары болгаш чоннуң социал камгалалы дээш, кожууннар, сумулар, чагыргаларының ролюн база харыысалгазын бедидериниң талазы-биле Чазактың төлевилеп турар хемчеглериниң дугайында каш сөс. Оларның нормативтиг баазазын быжыглаарының, тус девискээрлериниң социал-экономиктиг айтырыгларын шинтпирлээринге немелде аргаларны тыныгырының ачызы-биле бот-башкарылганың принциптерин сайзырангайжыдарынче угланган Чазактың шугумун уламчылаар апаар. Ол сорулгага дүүштүр болчылда мындыг үүлдерни төлевилээн:

I. Республика органнары биле кожууннар чагыргаларының аразында эрге-хүлээлгелерни, кожууннар чагыргалары биле сумулар чагыргаларының аразында эрге-хүлээлгелерни аңгылаар. Эрге-хүлээлгелерни дамчытканы-биле холб штыр бердинген эргелер дээш харыысалга баз чайгаар дамчыттынган болур ужурлуг деп чүве билдингир.

Ону чедип алыры-биле «Тыва Республиканың Өвүр кожуунга бот-башкарылганың механизмин шенеп ажылдап кылырының дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыының күүсеттинип келгенин сайгарып көөр апаар, ынчангаш ооң эки болгаш четпес талаларын эрге-хүлээлгелерни аңгылап турар үеде барымдаалап көөр апаар.

2. Кожууннар болгаш хоорайлар девискээрлеринде турар өнчү объектилерин аңгылаарын доозар. Аргаыяш фондузунуң чер ажыглалының, бойдус курлавырларының ажыглалының айтырыгларынга тодаргай байдалды тургузар херек.

3. Кожууннарга болгаш хоорайларга бирги эзлегчеллиг, колдады көөр угланыышкыннарны тодаргайлавышаан, социал-экономиктиг хөгжүлденің программаларын ажылдап кылыры көрдүүп турар. Инвестициларны хаара тудары-биле оларның үндезининге бизнес-планнарын тургузар апаар.

4. Тус чер айтырыгларын шинтпирлээринге тускай сорулгалыг чыылдаларны болгаш үндүрүглерни, ооң иштинде продукция боду-биле чыылдаларны киирер дугайында айтырыгны өөренип көөрүн тус чер чагыргаларынга сүмелээрин Чазак эргежок чугула деп санап турар. Чижээ, школаларны ажаап-тежээриниң, септээриниң айтырыгларын шинтпирлээринге ада-нелериниң дузазы салдарлыг боон болур, олар өредилге фондузунга акша-хөреңгилерни киирип азы септелгеге халас киржин болгай. Чидиг айтырыгларның бирээзи — кем-керек үүлгедиишкиннериниң, өнчү-хөренги оорлаарының деннели боон турар. Сумунуң чурттакчы чонунган милицияның 1-2 ажылдакчызын тударынга азы тускай дружиналарны тургузарынга көргүнген сорулгалыг чыылдаларны чүге доктаадып болбас деп, азы өскээр чугаалааргa, тус чер бот-башкарылгазын сайзыраңгайжыдарының база бот-хандырылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче чоорту шилчириниң чогумчалыг аргаларын дилээрин уламчылаар херек.

Яамыларның болгаш ведомстволарның ажылдан кылган хемчеглериниң колкол үүлдери мындыг боон турар.

Чазактың ажыл-чорудулгазының өске угланыышкынларының талазы-биле хемчеглер база көрдүнген. Ол талазы-биле тускай бижиктер бар. Чугаалажып көрүүшкүннүң түннелдери-биле оларны силериң саналдарынар-биле немээр база тодаргайлаар болгаш бадылаар. Оларны амыдыралга боттандырары Чазак кежигүнү бүрүзүнден, яамыларның, ведомстволарның, хоорайлар, кожууннар чагыргаларының ажылдакчы бүрүзүнден, оларның харыысалгазындан, сагылга [illegible] нуундан хамааржыр. Оларның хүн бүрүдеги ажыл-чорудулгазы ол хемчеглерни боттандырының сорулгазынга чагырткан турар ужурлуг. Чазактың, ооң Төвүделиниң хүралдарының, яамыларның, ведомстволарының коллегияларының планнарының үндезининге оларны боттандырып чорудуп турарының, ооң күүселдезинге контрольдуң айтырыгларын киргеп турар.

Тыва Республиканың экономиказын моон соңгаар турумчудуп быжыглаарынга үндезин болур ужурлуг телевидеттинген болгаш бадыттынган бо хемчеглер эң болдунчар аргалары биле бүдер дээрзинге Чазак Төвүдели бүзүрелди илередип тур.

01 дыңнадып тур

БОТ-ХАРЫЫСАЛГАДАН ХАМААРЖЫР

Чуртталга оран-сава девискээринге өрт айыылын болдурбас болгаш аңаа удур кандыг хемчеглерни алза чогуурун республиканың төп солун, сеткүүлдериниң арыннарынга чырыдып, радио-телевидениеге чугаалап турарын үргүлүү номчуп, көрүп турар бис.

Ынчалза-даа болганчокла от-биле оваарымча чогувустан серемчилелди кошкадып, өрт айыылын ийиги чергениң айтырыы кылдыр санай бээриниң ужурундан ында-мында өрт болганы дыңналып турар. Чижек кылдыр алырга, бо чылдың январь 9-түн хүнүнде Тээлиниң № 1 ортумак школазының крышазының кыры чырык хүндус өртүнүп үнген. Чылдагааны — бичии уругларның школа кырынче хостуг үнүп, крыша иштинге ойнаар, таакылаар чер кылып алганы. Ук школаның кырынга ийиги удаа өрт болуп турары ол. Школаның удуртулгаз

ХЕРЭЭЖЕННЕР—ХУУЛДУРУКЧУЛАР

Херээжен улуска ындыг үнелелди херээженнер, өгбүле болгаш ис-чаш талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң чөвүлекчизи Людмила Салчаковна Эрдынееваның бергени-даа анаа эвес. Март 7-де Улусчу чогаадылга төвүнге болуп эрткен шоу-мода «Челээш-95» конкурска баргаш, херээжен улус ёзулуг хуулдурукчулар, тывызык-чогаадыкчылэр-дыр деп чүвеге бүзүрүп, кандыг кончуг чараш, хуулгаазын, ураан талантылыг херээженнер аразында чурттап чоруур кижи боор мен деп өөрүвес, чоргаарланмас аргам чок болду.

... Улусчу чогаадылга бажыңының ийиги каъдында аргаан, даараан хеп делгелгезин сонуургап көрүп турган, бажы көгерип улгады-даа берген болза, алызында шевергини хөлчок, эрткен-дүшкен кижилерден эпчоксунганы арнындан илдең херээжен кижини эскерип, ооң кылган ажылдарыла боор дээш, чүнден аргаан даштыкы хептерге чеде бердим. Кара ангорну ногаан удазын-биле холуп турган аргаан мурну ажык джемперни көөрүмге, чаражын чүү дээр, садыг-магазинде-да ындыг хепти көрбээн мен.

— Бо силерниң ажылыңар бе? — деп, демги угбайдан чугаа эрдим.

— Ийе, мээңии-дир, мында уруглар бажыңында олурар кижи мен. Чалгаарап чүнү канчан олурар, аргыыр курстарга өөренип алгаш, ээрер, аргыыр машина садып алган мен — деп, Алефтина Чадамбаевна Уйнук бодун-даа, кылган ажылындаа таныштырды. Тыва улустуң «Кижи чугаалажып таныжар» деп мерген сөзүнде ханы утка бар. Алефтина Чадамбаевна-биле таныжып чугаалажып келиримге, Шагаан-Арыгның 2 дугаар школазынга бүгү назынында башкылаан, ам хүндүлүг дыштанылгада. А Кызылдың уруу Күрүне Думазының депутады Кара-хыс Донгак-овна Аракчааның бажыңын эзлеп, уруунга дуза-дөмек болуп олурар ие болду.

— Бо сээң сонуургаанның кара-ногаан джемперни уруумга Март 8 таварышдыр аргып бердим, белээмдир ийин — деп, Алефтина Чадамбаевна сеткилин чажырбады. Ие кижиниң булны деп чүве ол-дур ийин, кандыг-даа үеде чүгле бодунуң уруг-дарыын бодап, олары дээш кызып-кылайыпла чоруур дээн уйн сеткилбиле Алефтина Чадамбаевна Уйнукка эжиги күзээш, конкурс болур залче чоруптум.

Байырлал бүдүүзү болгаш көрүкчүлер олурар залда кижилериң арын-шырайында хүлүмзүрүг чайнаан, бот-боттарынга байыр чедиришкен, ёзулуг байырлал шинчилиг. Шоу-мода конкурузун Улусчу чогаадылга төвүнүң даргазы И. Пятышева-Ондар ажытканыныш соонда, аныяк артист Юлианы Ондар хоюг чараш үнү-биле аян тударга, конкурстуң киржикчилериниңдаа, көрүкчүлерниң-даа байырлал шинчизи улам кодурүлген. «Ужук», «Бодарал» бүдүрүлгелериниң даараан национал костюмнери, кежээки платьелери бир янзы ышкаш кылдыр костүп турган. А Мария Сандактың тыва национал борттери чүгле байырлалдарда кедер хевирлерин көргүзерге, залда адыш часкаашкыннары үзүктел чок болуп турганы таварылга эвес. Чүге дизе бо мастер тыва борттерден, тоннардан аңгыда, сөөлгү моданың платьелеринден тоннарынга чедир даараап турары бир онзагай. Мария Сандактың, Алена Хертектің даараан хептериниң соонда, Мария Багай-оолдуң аргаан ажылдарын уруглары көргүзүп үнүп келирге, магадаан, сонуургаан үннер залга бир кезек ооҗургаайн турган. Мастериниң янзы-бүрү өңнерни тывызык кылдыр ажыглап турган, 2-3 харлыг уруунга «Зоопарк» деп свитерни аргып бергенин көргүзерге, аргыттынар херээжен улус олуттарындан туруп кээп, бижип ап турарлары-даа бар. Ол «Зоопарк» -свитерде кандыг амыталнарны чок дээр: хаактаан адыг оглу, чүнүп олурар пар, бир будуктан өске будукче шурап халышкан сарбашкыннар...

Конкурска даараан, аргаан хептерден аңгыда, прическалар, кештен даараан борттер, тоннарны үениң аайы-биле канчаар кедип болурун көргүскенге көрүкчүлериниң кичээнгейин улам хаара туткан. Светлана Корнилованың узун баштардан оруп турган прическа кылганын, Лариса Коптеваның көк дилги, норка кежиндеп даараан борттерин, «Мергген» бүдүрүлге чериниң кештен даараан тоннарын канчап магадаас, маптавас боор. «Мындыг хуулгаазын холдарлыг мастерлер-иелер бистің аравыста хой болганынга сөрүп, чоргаарланыр кижи-дир мен» деп, Культура яамызының сайдынның оралакчызы В. О. Наксылдың меңээ чугаалаанынга каттышпас аргажок. Ылаңгыя бо конкурска Улуг-Хем кожуундан Валентина Дакыр-оолдуң, Өвүрден Руслана Ооржактың боттарының күзелибиле киржип келгенин канчап демдеглевезил. Улуг-хемчилерге «Центр Азии» солуннуң бир чылда чагыдылгазын ооң редактору А. Антуфьева тывыскан. А конкурстуң эң бичии киржикчизи Юлия Багай-оолга «Центр Азии» коллективи 20 долларны берген.

Мындыг чараш конкурсту түүнеп үндүрери кончуг берге болганын жюри даргазы Л. С. Эрдынеева демдеглээш, шаңналдарны тывыскан. Бүдүрүлгелер аразында бирги черни «Мергген», «Эң-не чараш модель» эргени Клара Донгак, Ляна Монгуш, «Эң-не чараш трикотаж» дээш В. Васильева, М. Багай-оол, «Эң чараш бичии уруглар хеви» дээш шаңналга Кызылдың даараныла фабриказының коллективи төлептиг болган.

Конкурс тывызык, байырлал шинчилиг болганын айытпас аргажок.

Светлана МОНГУШ.

«Шоу-мода-95»

Чагыдылга-95

ҮШ АЙДА ЧАГЫТКАННАР, ДАЛАЖЫҢАР!

Ийиги кварталга—апрель-июнь айларда «Шын» солунну чагыдып алырының хуусаазы бо хонуктарда төнер.

Бистің чамдык номчукчуларывыс янзы-бүрү чылдагааннарның хараазы-биле «Шынны» чартык чылга эвес, а баштайгы кварталга—январь-март айларга чагыдып алган болгай.

Хүндүлүг номчукчу, бир эвес «Шынны» үш айга чагыдып алган болзуңза, улаштыр доктаамал алырын бодаар болзуңарза, ийиги кварталга — апрель-июнь айларга чагыдылга кылырының хуусаазы бо хонуктарда төнер, ынчангаш далажыңар!

Үш айда чагыдылганың өртээ—8400 рубль.

ЧАРЛААЛДАР

АУКЦИОН ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың күрүнеңиң ончу комитеди 1995 чылдың март 30-де даараазында акционерлиг ниитилелдериниң акцияларын рубльге садып турар:

АН-ниң аттары	Чиигелде вариантызы	Уттун өзүгаар акцаны муң рубль	Акциялардың эге өөрү муң руб.	Салган акциялар саны
1. «Олча» —Ак-Довуракта трикотаж фабриказы	I	3III	3	63
2. «Элегес» — хана материалдар заводу	I	8326	3	1668
3. «Шелзылаг-Экспромтранс-I»	I	[illegible]	[illegible]	1270
4. «Автомобилист»	II	3195	3	857
5. «Тыва сельхозмелиорация» АТБ	II	5346	2	77
6. «Стройтехника»	I	8550	3	3420
7. «Барыын Хемчик» КМК	II	3160	3	916
8. «Дүрген» РКМК	II	2222	3	533
9. «Эрзин» РКМК	II	1552	3	439
10. «Тыва автотранс»	II	34053	5	4160
11. «Тыва агропромстроймонтаж»	II	[illegible]648	4	1638
12. «Саяны»—АТБ-3	I	9027	5	120
13. «Туран» СТБ	I	6170	3	834

«Хуужудулга дугайында» Хоойлунуң 9 үүлүнге дүүштүр чагыларны чогуур үезинде киирген, айыткан пакеттің эге өртээнің 10 хуузу долааны киирген юридиктиг албан черлерин, хуу кижилерни аукционга киириштирер. Чагыларны 1995 чылдың март 6-дан 29-ка чедир Кызыл хоорайның Үлүдүм кудумчузу, 18, Чазак бажыңында 424 кабинетте хүлээп ап турар. **Телефону: 3-78-24.**

ӨНЧҮНҮҢ БҮГҮ ХЕВИРЛЕРИНГЕ УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ, ХУУ КИЖИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Машина кылыр заводтарның **«СИБИРЬТРАНССЕРВИС»** акционерлиг ниитилелдің тускай төлөлекчилери болгаш Красноярскиде **«ТЕХОСЕРВИС»** садыг бажыны Минусинск хоорайда складтан даараазында үүлдерни садып турар:

АВТОМОБИЛЬДЕР:

ГАЗ 3307 (шасси, борттуг, изотермиктиг фургоннар, самосвалдар (чүгүн үш талаже дүжүрер), хлеб дажыглаар машиналар).

ГАЗ 4301—дизель (шасси, борттуг, изотермиктиг самосвалдар, хлеб дажыглаар машиналар).

ГАЗ 33021 (газель—1,5 тонна чүк сөөртүр машина).

ГАЗ 31029 Волга.

Горькийнаң автозаводунуң ГАЗ-53, 3307, 4301, 4509, 31029 машиналарынга артык кезектерни база садып турар.

Ярославль, Нижнекамск болгаш Красноярск заводтарының АВТОДУГУЙЛАРЫ:

6.15×13 ВАЗ, ЗАЗ—130 мун рубль.
6.45×13 ВАЗ, М-412—130 мун рубль.
165×70р ВАЗ—149 мун рубль
175×70р 13 ВАЗ—185 мун рубль.
175×65р 12 ВАЗ—185 мун рубль.
6.40×13 ИЖ 2715—148 мун рубль.
175×70р 14 М-2141 — 155 мун рубль.
205×70р 14 универсалдыг, 240 мун рубль.
205×70р 14 дорожка, 180, мун рубль.
240×508 ГАЗ 3307.53
260×508р КамАЗ, ЗИЛ—570 мун рубль.
300×508р ЛАЗ, Супер МАЗ—750 мун рубль.
14.00×20 Урал—1050 мун рубль.
12.00×18 ГАЗ-66, ЗИЛ-157—650 мун рубль.
13, 14 камералар база бар.

Автодугуйларның өртектери—1995 чылдың апрель 1-ге чедир күштүг. **Туда-даа, шилчидип-даа төлеп болур силер.**

Бистер харылзаштырыкчылар чок ажылдап турар болганывыста чагыларны чогуур үезинде күүседирин магадылап турар бис, чүге дизе, машина кылыр заводтарбиле дорт ажылдап турар фирмаларның эрге-ажыктарын камгалап турар бис.

Бир эвес бистің саналдарывыс Силерге тааржып турар болза бистин-биле харылзажыңар, а бистер бистің кады ажылдажылгавыс доктаамал болзун дээш болдунарла үүлдерни кылыр бис.

ТЕЛЕФОН: В (232) 2-02-24.

КЭЭР ЧЕРИҢЕР: Минусинск хоорай, Кызылдан кел чыда хоорайже кирер орук чоогунда хадылар аразында. А/Я 33 (мурнундагы № 33 автобаза). **Хүшүн не 8 шактан 16 шакка чедир ажылдаар. Суббота, воскресенье хүннеринде дыштаныр.**

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамызынга дуржулгалыг юрист доп-дораан хереглеттинип турар.

Чазак бажыңының 111 дугаар өрээлинге кээр. **Телефону 3-71-57.**

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистің оглувус, дуңмавыс, акывыс Радик Васильевич Монгушту сөөлгү орукче үдешкен, бистің ажыг-шүжүүвүстү үлежип, бүгү таланың дузазын көргүскен республиканың Хереглекчилер ниитилелинин, Улус өөредилге яамызының, ИХЯ-ның КАИ килдизинин коллективтеринге, дөргүл-төрелдеривиске, эш-өөрүвүске оорун четтиргенивисти хүндүлүг «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Ада-нези, утбазы, дуңмалары.

Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт

СУРАГЛЫГ МӨГЕ

ТЫВАГА ОЛ ҮШ УДАА ШҮГЛҮП, ШАҢНАЛДЫГ ЧЕРЛЕРЖЕ КАШ КАТАП ҮНҮП ЧОРААН

Шалыыр-Доржу деп сураглыг мөгениң ажыл, амыдыралын номчулчуларга таныштырыл көрейн. Ооң ат сывыы Казакин Ойдупович Доржу дээр. Алыс боду Өвүрнүң Чалааты чурттуг. Чайлаг школазының 7-ги клазын ,,оскан эртемниг. Күш-ажылчы базымнары тудуг ажылыдаи эгелээн. Алызындан ус-шевер, шимченгир, кашпаган, мөге-шыырак болгаш, тудуг кылырынга кончуг эптиг. Эш-өөрү аныяк солдуң мөге-шыыраан кайгаар чсраан. Бажың тудары-биле тайга-сынга белеткен каан узун дурту 8 метр ажыг чудуктуң чоон ужундан сегирип алгаш, аът шанаанга чиигі кончуг салып каар турган.

1946 чылда Чалааты сумузунга ажыттынган эге школага интернат эргелекчизинге Өвүр кожуунну улус өөредилге килдизиниң дужаалы-биле томуйлаткан. Шак ындыг харыысалгалыг албан-дужаалдыг кижиниң кылбас-ла ажылы чок. Сургуулдарның удуур-чыдар черинге бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузар. Интернат доктаамал чылыг, чырык, арыг-силиг турар ужурлуг. Ооң кадында күрүне хандырылгазында уругдарыгның ижер-чиир аъш-чеми, кедер идик-хеви дээш, харыылавас, сагышсыравас чүве-ле чок.

Сургуулдарның аразында кандыг-даа аажы-чаңныы бар. Ол үеде школадан оспаксыраар, чанаттаарлары база турган. Оларны базала өске башкылар-биле Казакин Ойдупович аалдарындан сүрүп эккеп, сургап, кижизидикчи арга-сүмезин берип, эртем-билиг берип турар башкыларын хүндүлээринге, төрээн школазының ат-алдарын бодап, аңаа ынак болурунга кижизидип, өөредип чораан. Амыдыралының аайы-биле 1950 чылда Чаа-Суур школазынче шилчип, аңаа база-ла интернат эргелекчилей берген. Элээн ажылдап чоруй, Кызыл хоорайже чолаачылар курузунга өөренири-биле аъттанышкан.

Аныяндан машина-техникага хандыкшылдыг, сонуургалдыг болгаш, ол курсту чедиишкинниг доосканы соонда, Торгалыгга чолаачылаи берген. 10 ажыг чыл дургузунда янзы-бүрү маркалыг машиналарны башкарып, төрээн совхозунуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге бодунуң үлүг-хүүзүн киириштирип келген. Чолаачының кадыг-берге, чымыштыг ажылынга ижигип, кыштың соогунда, чайның изиинде та чеже километр хемчээлдиг кадырберт, шаптараазынныг орук-тарны эртпеди дээр.

1960 чылдың март айда Өвүр кожуунну Ак-Чыраага бот-орулга-чарылгалыг хойжу бригаданың бригадиринге Казакин Доржуну депшиткен. Баштайгы удаазында бригадага 7 шаа кодан хой турган, а 1970 чылга чедир кодан хойнуң саны ийи катап өскен. 1970 чылдың май айда Казакин Ойдупович Ак-Чыраа салбырын эргелекчилей берген. 1973 чылда ол салбырны Тес-Хем кожуунну ажылагыйынга каттыштырган. Ооң даргазынга Казакин Доржу хевээр арткан. Хоочун удуртукчу Ак-Чыраа салбырының ажыл-агыйын пенсия үнгүже, 1983 чылга чедир ушкарып-башкарган.

Ооң соонда «О. Шынаа» совхозка элээн чылдарда хой кадарган. Кадарып турган хоюн уруу, күдээзинге хүлээдип берген. Бо хүннерде ол 73-теп бар чоруур-даа бол, адак-бышкаа чиик, омак-сергек, уругларының чанында оларның кадарган хоюн карактажып эгээртинмес арга-дуржулгазын дамчыдып, хүн бүрүде арга-сүмезин, чагыг сөзүн берип чоруур ирей чүве.

Бодунуң ак сеткилдиг, кызымаккай күш-ажылыбиле Казакин Ойдупович чоннуң хүндүткелин чедип алган. Ооң күш-ажылын нам, Чазак бедии-биле үнелээн. Ол 1964-67 чылдарда СЭКП Тыва обкомунуң пленум кежигүнү, Ленинчи юбилейлиг, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарныг, дыка хой хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи. 3 ool, 4 кыстың ынак адазы, оларны чонунга төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп кижизиткен.

Чүүлүмнүң эгезинде Казакин Доржуевичини сураглыг мөге деп чырыткан болгай мен. Ам ооң хүрежип чоранының дугайында сонуургадыр бодай-дыр мен. Чайлаг школазынга турган-ла хүрежиринге кончуг сонуургалдыг чораан. 18 хар чеде бергеш, улуг хүрештерге күжүн шенеп эгелээн. 1941-45 чылдарда Казакин Доржу Чалаатыга, Дус-Дагга үжүүр былаажып, шүглүп-даа чораан. А 1945 чылдың май 1-де Өвүр кожуунну төвү Хандагайтыга шүглүп каан. Ооң эгелээш хүрежири дам барган. 1945 чылдан 1953 чылга чедир бодунуң кожуунунга доктаамал шүглүп турган. 1954 чылдың күзүнүнде Украинаның Россияга каттышканының 300 чыл ооң демдеглээн Кызыл хоорайга болган байырлалдың хүрежинге Казакин Доржу шүглүп, область чемпиону болуп, тыва кинога тыртты-рар аас-кежиктиг болган кижи. Тывага ол үш удаа шүглүп, шаңналдыг черлерже хой удаа үнүп чораан.

Казакин Ойдуповичиниң сурагжаан шола адын «мөге Шалыыр-Доржу» дээр. Хоочун мөгелерден ону танывас, билбес кижи чок боор. Ынчангаш сураглыг, хоочун мөгеге тураскаадып, «мөге Шалыыр-Доржу» аттыг кубокту тургузуп, тыва хүрешке республика, кожууннар чергелиг маргылдааларны организастаарын Тыва Республиканың, Өвүр, Тес-Хем кожууннарның спорт комитеттеринге сүмелеп, «Шын» солун дамчыштыр айтырыгны көдүрүп, бо чүүлүмнү бижидим.

Кутузов ЭЛБЕК.

КАШ ЯНЗЫ ХЕВИРЛЕРГЕ

ТАЙГАНЫҢ АРЫГ АГААРЫНГА, АК ХАРГА АМЫРАП ДЫШТАНЫРЫ ДЕГ ЧҮВЕ ХООРАЙЖЫЛАРГА КАЙЫН ТУРАР

Эрткен айның төнчүзүнде республиканың Иштики херектер яамызының ажылдакчыларының аразынга спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге маргылдаалар болуп эрткен. Бирги хүнде шупту 10 команда чыглып келген болгаш «Макарөв» пистолеттен адарынга мөөрейлешкен. Команда аайы-биле бирги черни Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының чанында организастыг кем-херектер илередир эргелелдиң командазы ап, пистолеттен караны чазыг чок адарынга шылгарааннар. Ийиги черни база-ла ол яамының чанында эдип-чазаар ажыл-херектер албанының спортчулары алган. Үшкү черни ТРниң Иштики херектер яамызының ажылдакчылары ээлээн.

Маргылдааның ийиги хүнүнде «Тайга» станцияга хаакка мөөрейлешкен. Тайганың эм-дом агаарынга, карак чылчыктаар арыг ак харга амырап дыштанары дег эки чүве хоорайжыларга кайын турар. Спортчулар назы-хар аайы-биле болүктерге үстүп алганнар. Бирги болүкке 30 харга чедир назылыглар кирген. Тес-Хем кожуунну иштики херектер килдизиниң ажылдакчызы К. Х. Шагаачы чогуур хемчээлинге маңнааш, мурнунче кымны-даа эрттирбейн, тиилекчи болган. Ийиги, үшкү черлерни Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң ажылдакчызы М. А. Другоченко биле ТРниң ИХЯ-зының чанында организастыг кем-херектер илередип тывар талазыбиле эргелелден Д. И. Куулар олар төлептии-биле чаалап алганнар.

Ийиги болүкке 35 хардан 40 харга чедир назылыг спортчулар мөөрейлешкен. Кызылдан А. К. Оюн, Тес-Хемден А. Л. Иргит, базала Кызылдан Е. Х. Оюн олар дараалаштыр тиилелгени чедип алганнар.

А үшкү болүкке 40 хардан өрү назылыглар киржип, хаак спортунга аныяктардан дудак чок маңнашкан. Хоочуннар И. М. Васильев, А. В. Идам (Кызыл) база омончу О. С. Сангы олар шылгарааннар.

Узун хемчээлге маңнашканының соонда, командалар аразынга 15 километрге эстафета кончуг солун, хөглүг байдалга эрткен. Маңаа найысылалдың спортчулары шыырак маңнашкан. Тодаргайлаарга, бирги черни Кызылдың иштики херектер килдизиниң командазы, дараазында черлерни организастыг кем-херектер илередип тывар талазыбиле эргелелдиң база эдип-чазаар херектер албанының командалары үлешкен.

Тиилекчи спортчуларга шаңналдар тывыскан соонда, берге болгаш чымыштыг иштің ажылдакчылары арыг агаарга мага хандыр дыштанганнар.

Рафаэль ДОНГАК.
Кызыл хоорай.

Чаңгыс-даа өөреникчи Кызылдан киришпээн

Тыва Республиканың бирги чери дээш школачылар аразынга хаак маргылдаазы ийи болүкке Кызылга болуп эрткен. Аңаа бирги болүкке 72 хаакчылыг 9 команда, ийиги болүкке 15-16 харлыг оолдар, уругларның 80 кижилиг 8 командазы киришкен.

Бирги база ийиги болүктүң көргүзүглерин катказ үндүрерге, түңнел мындыг болган. Бирги черде Бии-Хем, ийиги, үшкүзүн Тожу, Чаа-Хөл ээлээн. Дараазында черлерже Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл, Таңды, Сут-Хөл, КПТУ-1, Кызыл кожуун дес-дараалаштыр үнген.

Баштайгы хүнде бирги болүктүң уруглары 3 ool 5 километр дистанцияга чарышкан, ийиги болүкке 5,10 километрге маргышкан. 3 километрге Чаа-Хөлдүң хаакчызы Алдынай Дамчаа чемпионнан каан. Тожудан Света Намдан, Бии-Хемден Азиана Чат ийиги, үшкү черлерни алган.

5 километр (бирги болүк): Алексей Попов (Бии-Хем), Денис Сараскин (Таңды), Сергей Сангын-оол (Чаа-Хөл).

5 километр. Уругларның ийиги болүү. I чер — Мода Шугаева — 21 минута 45 секунда — Бии-Хем, II Долаана Маңчак-оол — 22 мин. 26 сек. — Бии-Хем, III. Сай-Суу Ховалыг — 24 мин. 35 сек. — Чаа-Хөл.

10 километр. Ооолдар. I Сергей Коняев — 42 мин. 10 сек. — Бии-Хем, II. Игорь Федороз — 42 мин. 48 сек. — Бии-Хем, III. Саша Спиридонов — 43 мин. 00 сек. —Бии-Хем.

Маргылдааның ийиги хүнүнде база-ла бо хаакчылар аңгы-аңгы дистанцияларга шылгарап үнгеш, шаңналдыг черлерни үлешкеннер.

Кызыл хоорайның № 10 школазының күш-культура башкызы, хаакчыларынга Тыва Республиканың каш дакпыр чемпиону Николай Яковлевич Григорьевтің бо маргылдааны эрттиреринге улуг рольду ойнаанын онзалап демдеглевес арга чок. Ол хаак оруктарын 2, 3, 5, 10 километр хемчээлдиг кылдыр Кызыл — Самагалдай автотрассазының солагай талазында ховуга кончуг эки деңнелге кылып белеткээш, хаакчыларның чаржыр черлерин изеп, демдеглеп каан.

Оон ыңай бо болуп эрткен маргылдаадан кандыг түңнел үндүрүп болурул? Мыя бо Кызыл хоорайның кыдыынга болуп эрткен маргылдаага найысылал төвүнүң чаңгыс-даа өөреникчизи киришпээн. Бир эвес күзелдиглер турган үүве болза № 3, № 9, № 14, № 5 школаларның өөреникчилери чадаг-даа халчып келгеш, киржип болур аргалыг турганнар.

Чөөн-Хемчик командазындан ийис угбашкылар Ай-Суу, Сай-Суу, дуңмаз 12 харлыг Артыш Ховалыглар эки көргүзүглерлиг болган. Бир эвес ол команданың өске кежигүннери чүгээр маңнаар турган үүве болза, шаңналдыг черже кирип болур турган.

Таңды кожуунну сураглыг хаакчыларын хой чылдарда белеткеп өстүрүп турган элээди уругларның спорт-чу школазының ажылы сулаап батканын түңнелдер көргүскен.

Тожу кожуунда шыырак хаакчы аныяк тренер башкы Валерий Шыыраптың ажылдап эгелээнинден турарында бичии-даа, элээди-даа аныяктарның аразында өзүп орар спортчулар көстүп келген. Ол кожуунну хаакчылары бии-хемчилер-биле хаак оруунга деңге халчып болур турган. Ынчалза-даа олар ийиги хүнде шөлге чедип келгеш, автобустан дүжүп, дистанцияже белеткенип турар аразында, өөдежок өөреникчилеривистің бар болганының хараазындан хаптан каан пластик лыжа ис чок чиде берген.

Кожууннардан келген команда бүрүзү ийи-ийи удуртукчу башкылар-лыг үүве болганда, кымның өөреникчилери хаак оорлап, кавырактаныпканы оларга билдингир болуру маргыш чок. Ынчангаш ыраккы Тожунуң өөреникчилериниң хаактарын эп-чоп-биле эгидип бээриңерни диледивис.

Бии-хемчилерниң шилиндек командазы таңма баскаш, долу долдурган чагыбижикти судья коллегиязынга киирер турган. Олар чогуур документ албайн келгеннер. Ооң кадында оларны удуртуп чоруур Коняев дээрзи эзеңгизи элээн дыңзыг, дылы долгай, судьяларга шорлуп туруп берген. Мындыг таварылгада ол команданы маргылдааже дүрүм ёзугаар киирбес турган. Ынчалзажок хөөкүй өөреникчилерде буруу чүү боор. Оларны ялалап, кыза бээрге берге апаар, чүге дизе Бии-Хемниң школачылары шыырак белеткелдиг, өзүп орар спортчулар болгай. Ол бүгүнү өөренип көргеш, маргылдааның кол судьязы Н. Б. Кувезин оларның ат-сывын саазынга бижээш, маргылдааже киирген. А эзирик төлээлекчи Коняев деп кижи судья коллегиязының ажылынга шаптыктап, удуур чер, туалет негеп туруп берген. «Мээң оглум конькиге маңнаары ышкаш хаактаар кижи, чүге калбак орукту кылбаан силер?» деп чалчыттынар-даа болган.

Шынап-ла, чемпион Сергей Коняевтің адазы Коняев дээрзи мооң мурнунда-даа ыт ишпес кара сугну шелип алган келгилээнин сактырдыр мен. Ол 1994 чылдың декабрь айда кышкы сезонну ажытканыныга тураскаатканн хаак маргылдаазынга Кызыл хоорайның спорт комитединиң секундомерин алгаш, бузуруп, ам-даа бербейн турар. Школачы бичии чаштар ортузунга шак мынчаар чудун көргүзүп, маргылдаа санында үргүлчү зирик кээр арын-нүүрүн оскуган Коняевти Бии-Хем кожуун чагыргазының өөредилге килдизиниң удуртукчулары хемчег ап, моон соңгаар ооң бажын хөлүн эрттир эттендирбес болза эки боор.

Кушкаш-оол ХОВАЛЫГ.
Маргылдааның кол секретары.

КИНО

МАРТ 14-ТЕ

«НАИЫРАЛ»: «Элээн каш эки оолдар» (АКШ) 11.00, 14.00, 17.00 шактарда.
Видеозалга: «Тигр в полиции» 9.30, 13.30, 17.30 шактарда.
«Кунг фу бешеной обезьяны» 11.30, 15.30 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Последнее дело Варенго» 13.30, 15.00, 17.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Имя» (ийи сериялыг) 13.00, 16.00 шактарда.
«ОТЧУГАШ»: «Заколдованный мальчик» 9.30 шакта. **«Неспящие в Сиэтле»** 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчуаары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДІ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Ц. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келгеш кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98, үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93 чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер—2-27-41; солун келбейн баргада — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш масса дыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлужу дулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарының авторларының бодаалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитеди ниитилелиниң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираж 16615. Индекс 54240. Чагыг № 35—314